

Kulturhistorisk inventering

**KORSÅ BRUKS
BEGRAVNINGSPLATS**

Sundborns socken, Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2018:24

Kulturhistorisk inventering

KORSÅ BRUKS BEGRAVNINGSPLATS

Sundborns socken, Dalarnas län

Antikvarisk rapport 2018:24

FÖRFATTARE: SANNA SVENSSON

Dnr: 225/18

Foton: Där inget annat anges är foton tagna av
Sanna Svensson, Dalarnas museum

Omslag: Utblick över några av de äldsta gravvårdarna i område A
med Lilla Logården som fond

I Dalabygd, i fjällets skygd,
Der låg ett hem för trohet, frid och dygd.
Det hemmet ringa var men kärt,
Och mig mer än allt annat värdt.

I detta hem min barndom svann.
Jag växte upp till yngling, jag blef man.
Och när mitt hem jag tänker på,
Af minnet tåras ögat då.

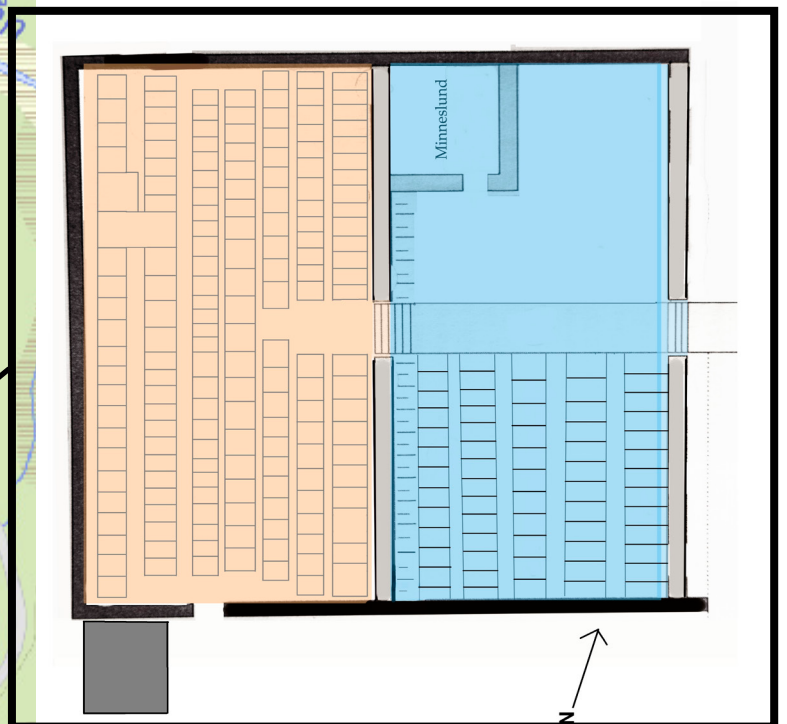
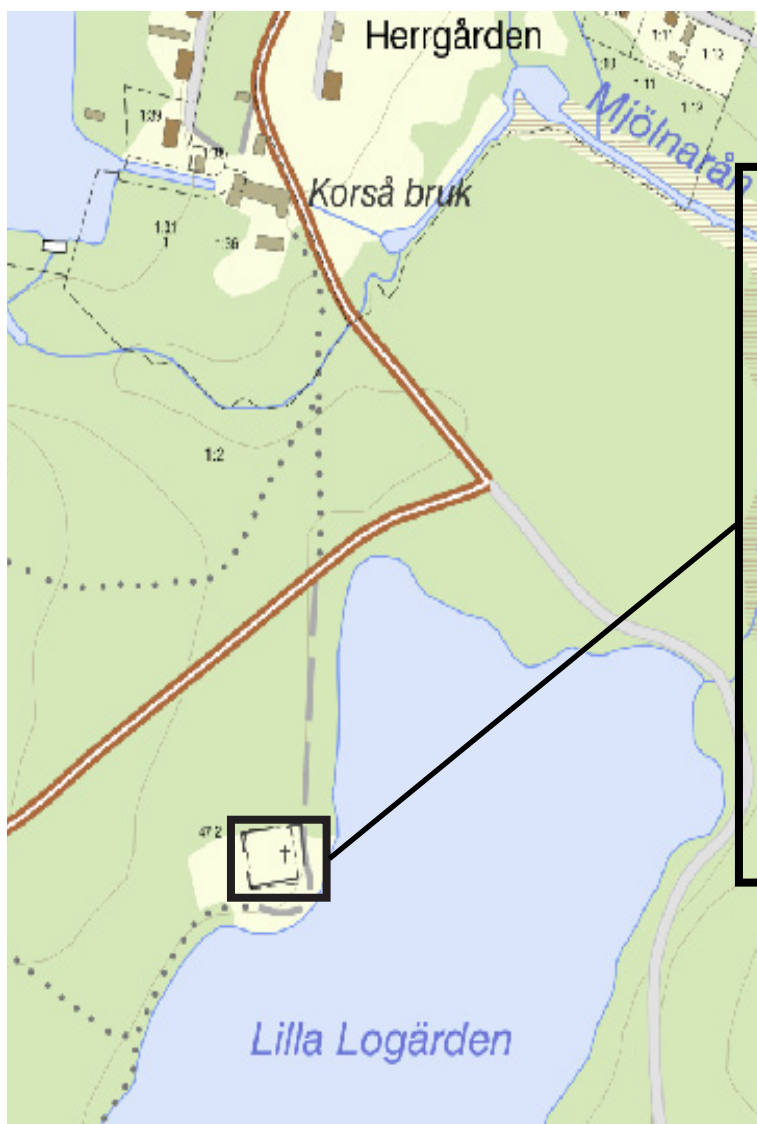
En liten å och sjöar små
Med fagra holmar uppå böljor blå,
Och björkebackar här och der
Och tufvor små med röda bär.

Det var min fröjd i barndomsår
Att tyst och stilla, gömd i gröna snår
Få lyssna till små fåglars sång
Och böljans slag och vindens gång...

Ur Korsåbördige Fredrik Hedströms dikt *Mitt Barndomshem*.

INNEHÅLL

INLEDNING.....	9
Bakgrund.....	9
Läge och administrativ historik.....	9
Syfte.....	9
Användningsområden.....	9
Rapportens upplägg.....	9
Process och metod.....	9
Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar.....	10
 BEGRAVNINGSPLATSEN I DAG.....	 13
Översikt, topografi och läge, terrasser, omgärdningar, ingångar.....	14
Gångvägar, siktlinjer och utblickar, skogen.....	15
Skulpturer, tappställen och skötselstationer, byggnader, växtlighet.....	18
Särskilt framträdande karaktärsdrag.....	18
 KULTURHISTORISKA SAMMANHANG.....	 21
Ett litet skogssamhälle växer fram.....	22
Begravningsplatsens tillkomst och utvidgningar.....	26
Kronologi.....	28
Begravningsplatsen som samhällsspegel.....	31
Gravvårdskronologi.....	22
Reflektioner och källkritik.....	34
Personhistoriskt viktiga gravvårdar.....	35
 OMRÅDESBESKRIVNINGAR.....	 37
Översiktskarta.....	39
Särskilt värdefulla strukturer.....	41
Område A.....	42
Område B.....	48
 KÄLLOR.....	 55

INLEDNING

Bakgrund

På uppdrag av Enviken-Svärdsjö-Sundborns pastorat har Dalarnas Museum genomfört en inventering av begravningsplatsen på Korså Bruk. Arbetet genomfördes sommaren och hösten 2018 av byggnadsantikvarie Sanna Svensson.

Läge och administrativ historik

Korså bruk är beläget i östra Dalarna; i Sundborn sockens östra hörn på gränsen till Gästrikland. Samhället är beläget ca tre mil nordost om Falun och två mil norväst om Storvik. Begravningsplatsen återfinns på en halvudd i sjön Lilla Logården, en halv kilometer söder om själva bruket. Viloplatsen uppfördes på 1860-talet med stöd av Stora Kopparbergs Bergslag som tillskänkte Sundborns församling en bit av sin mark för ändamålet. Sundborns församling ingår sedan 1 januari 2018 i Enviken-Svärdsjö-Sundborns pastorat.

Syfte

Syftet med inventeringen är att undersöka på vilket sätt begravningsplatsen på Korså Bruk och dess beståndsdelar, såväl områden som enskilda gravvårdar, är kulturhistoriskt värdefulla. Inventeringen skall utöver detta peka ut särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar för hänsynsfull hantering i framtida förvaltning av begravningsplatsen.

Användningsområden

Inventeringen utgår ifrån en situation där allt fler gravvårdar återlämnas till församlingarna. För att en sådan utveckling skall kunna ske på ett hållbart sätt krävs rutiner för hur särskilt värdefulla gravvårdar skall hanteras i framtiden. Med inventeringsrapporten som underlag kan församlingen upprätta en plan för vilka gravvårdar som bör bevaras, vilka som kan återanvändas och vilka som kan tas bort efter att de återlämnats till församlingen. Rapporten kan utgöra ett underlag för ställningstaganden i en vård- och underhållsplan för begravningsplatsen. Bedömningar och riktlinjer skall ses som färskvaror som skall ses över och uppdateras kontinuerligt, minst vart tionde år.

Rapportens upplägg

Rapportens första sidor är tillägnade formalia så som metod- och processbeskrivning samt en kortfattad genomgång av hur museet har resonerat vid värdering och urval rörande gravvårdar och områden på begravningsplatsen. Ytterligare förtydliganden rörande värderings- och urvalsarbetet finns i Bilaga 1, Kulturhistoriskt värde.

Vidare följer en översiktlig beskrivning av vad som finns på begravningsplatsen idag, följt av en kulturhistorisk bedömning av begravningsplatsen som helhet. Därefter följer en historik som beskriver begravningsplatsens förflutna samt karaktäriseringar av begravningsplatsens olika områden. Samtliga områdeskaraktäriseringar innehåller en lista på vilka gravvårdar som är särskilt värdefulla och skyddsvärda i kontext till området eller som solitärer. Rapporten avrundas med en sammanfattning.

Slutligen finns två bilagor med inventeringsblanketter. Inventeringsblanketterna innehåller bilder på samt kortfattade ställningstaganden om varje gravvård som utpekats som skyddsvärd i rapporten.

Process och metod

Inventeringen inleddes med ett omfattande fotograferingsarbete med syfte att studera och dokumentera begravningsplatsen. Samtliga områden på begravningsplatsen samt gravvårdar uppförda innan 1980 inventerades och dokumenterades genom fotografering. Inventeringsarbetet skedde på försommaren 2018, vid två tillfällen: 2018-05-14 samt 2018-05-15.

Parallellt med inventeringsarbetet genomfördes en historisk efterforskning. Denna omfattade studier av äldre

fotografier, kartor och handlingar rörande begravningsplatsen i Sundborns kyrkoarkiv vid Landsarkivet i Uppsala, jämte litteratur om densamma. Efterforskningen resulterade sedan i rapportens historikkapitel.

Kunskapsinsamlingen innefattade även två referensgruppsmöten med lokalthistoriskt kunniga och intresserade lokalbor 2018-06-20 samt 2018-09-06. Genom dessa möten kunde Dalarnas Museum införskaffa sig kunskap om lokala förhållanden så som personhistoria knuten till människor begravda på kyrkogården.

Efter den inledande fasen med inventerings- och dokumentationsarbete, referensgruppsmöte och historiska efterforskningar bearbetades det insamlade materialet i en värderings- och urvalsprocess. Värderings- och urvalsprocessen tog avstamp i de premisser för värdering och urval som beskrivs i nästa kapitel samt i bilaga 1. Centrala gravvårdskommitténs *Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar*, Länsstyrelsen Dalarnas *Riktlinjer för kyrkogårdsinventering* samt Riksantikvarieämbetets *Plattform kulturhistorisk värdering och urval* har varit vägledande för värdering och urvalsfrågor. Med tydlig redovisning av ställningstaganden och metoder hoppas Dalarnas museum vinna förankring hos framtida användare av denna rapport.

Alla moment i arbetsprocessen har genererat rapportmaterial och själva rapportskrivningen bestod främst i att sammanställa de olika pusselbitarna. Layout samt kart- och bildredigering har pågått parallellt med rapportskrivande genom hela arbetsprocessen.

Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Gravvårdar som återspeglar berättelser om det förflutna, och som därigenom bjuder till insikter om vår samtid är kulturhistoriskt värdefulla. En gravvård kan exempelvis bidra med starka berättelser om samhället, livsöden och sorg. När människor får kunskap om dessa berättelser kan de användas för att bilda djupare insikter om livet och tillvaron i tiden. Gravvårdar kan även användas som ett pedagogiskt verktyg för förmedling av mer komplicerade berättelser riktade till specifika målgrupper, så som berättelser om staden Faluns framväxt i kontext till besökare på en kyrkogårdsvandring. Alla gravvårdar har kulturhistoriskt värde eftersom alla gravvårdar kan förmedla berättelser. Olika gravvårdar får olika höga kulturhistoriska värden beroende på vilka berättelser som anses viktiga att lyfta fram. Gravvårdar som besitter en eller flera av följande egenskaper anses bära på berättelser som är särskilt viktiga att lyfta fram:

- Del av värdefullt arkitektoniskt sammanhang
- Gravvård i gjutjärn
- Gravvård i trä
- Hög ålder (gravvård tillkommen innan sekelskiftet 1900)
- Gårdsnamn
- Konstnärlig utformning
- Rik inskription
- Personhistoria
- Lokal historia
- Lokalt material
- Lokalt hantverk
- Gravvård som är ovanlig på begravningsplatsen
- Titel

Ovanstående egenskaper beskrivs närmare i sitt sammanhang i bilaga 1.

Värdefulla strukturer

Begravningsplatsen i Korså innefattar flera särskilt värdefulla strukturer med gravvårdar som inte besitter någon av de egenskaper som listas ovan. Gravvårdar inom dessa strukturer kan ändå komma att tillskrivas särskilt kulturhistoriskt värde som *Del av värdefull struktur*. Om detta är fallet förklaras den värdefulla strukturen närmare på sidan 39 samt i respektive områdesbeskrivning.

Ovan: Bruksförvaltaren Olof Olsons gravvård från 1925 omgiven av ett smidesstaket. Nedan: Detalj på gjutjärnskors över Maria Kristina Qvarnström från tidigt 1900-tal.

BEGRAVNINGSPLATSEN IDAG

Följande kapitel består av en karaktärisering av begravningsplatsen som den såg ut under sommaren 2018. Karaktäriseringen är övergripande och syftar till att måla upp en överskådlig bild av anläggningen och dess olika beståndsdelar. Varje enskilt område och begravningsplatsens olika gravvårdar behandlas mer ingående i ett senare kapitel.

Vy över begravningsplatsen från Lilla Logårdens strand i söder med den skarpa slutningen i förgrunden. Muren i slaggtegel avgränsar området tydligt.

Översikt, topografi och läge

Begravningsplatsen är belägen i Sundborns sockens östra kant, nära gränsen mellan Dalarna och Gästrikland, en halv kilometer söder om Korså Bruk på en halvudde längs sjön Lilla Logårdens nordvästra strandlinje. För att komma till begravningsplatsen svänger man av från den grusbelagda vägen mellan Korså bruk och Karlsbyheden ner mot sjön Lilla Logården. Efter ett par hundra meter på en liten skogsväg öppnar skogen upp sig mot en liten halvudde. Där i skogskanten har den legat i över ett och ett halvt sekel. Belägen på en höjd sluttar marken lätt från Korsåbornas viloplats ner mot sjön på södra och östra sidan. Begravningsplatsen är nära kvadratisk i sitt utförande med skarpa hörn och tydliga gränslinjer. Skogsvägen ner mot sjön var ursprungligen del av en längre, rak vägsträckning sammanlänkad med bruket.

Terrasser

Begravningsplatsen består av två tydliga delar, belägna på varsitt terrassplan. Det nedre planet utgör den senast tillkomna delen, medan delar av det övre terrassplanet utgör den ursprungliga begravningsplatsen från 1860-talet. Terrasseringen genomfördes efter den sista utvidgningen i syfte att dölja tvära nivåskillnader och skapa symmetri. Nivåskillnaderna markeras av branta slänter på vilka häckar av brudspirea växer.

Omgärdningar

Viloplatsen i Korså omfamnas på tre sidor av en mur i slaggtegel vilken utgör gränsmarkering i syd, nord och väst. Muren följer begravningsplatsens topografi och markerar terrasseringen genom att växa ytterligare ett block i höjddled för varje större nivåskillnad. På östsidan utgörs gränsmarkeringen av fler spireahäckar.

Ingångar

Till begravningsplatsen finns två entréer. Huvudentrén nås från östsidan och är det första man ser efter att ha kört genom den skogsdunge som så småningom öppnar sig mot den lilla udden. Ingången inramas av två lönnar, placerade på var sida om en trappa i röd sandsten som tar besökarna upp på begravningsplatsens första terrassplan. Den andra ingången utgörs av en öppning i slaggstensmuren på den sydvästra sidan, vilken leder

Huvudentrén i öst omgärdad av två lönnträd. Uppför sandstenstrappan befinner man sig i område B, det första terrassplanet.

uppför en sluttning från en rastplats på sjösidan och in till det övre terrassplanet. Ingångarna sammanbinds med en sandstenstrappa mellan de båda terrassplanen, vilket skapar ett naturligt flöde genom begravningsplatsen där man efter att ha äntrat viloplatsen på östsidan kommer ut mot den lugna Lilla Logården som breder ut sig i sydväst.

Gångvägar

Rakt över begravningsplatsen löper en gångväg av markbetongplattor med grov ballast som indelar den nedre terrassen i två tydliga halvor, en nordlig och en sydlig. Gångvägen mynnar i en trappa av röd sandsten som leder upp till det övre terrassplanet; begravningsplatsens äldre halva. Här tar gångvägen slut. Mitt på det nedre terrassplanet ansluter en annan gångväg till minneslunden i nordlig riktning, också denna av markbetongplattor men utan synlig ballast. Gångvägarnas sträckning markerar begravningsplatsens symmetri och bidrar till det övergripande räta intrycket.

Siktlinjer och utblickar

Begravningsplatsen innefattar ett antal vackra siktlinjer och utblickar. En av de tydligaste utgörs av mittgången, centrellinjen, från vilken man ser de båda terrassplanen. Tack vare begravningsplatsens placering på en liten höjd har man oavsett var på området man befinner sig utsikt ner över sjön i sydlig och östlig riktning. Norrut och västerut finns skogen, genom vilken man ser en bra bit, också tack vare det topografiskt höga läget.

Skogen

Skogens närvaro ger begravningsplatsen en alldeles särskild karaktär. I väst och nord utgör den fond till viloplatsen i Korså, och bidrar således till att hemlighålla hela den smala skogsvägen fram tills man når den lilla udden. Precis som sågen och bruket en gång växte fram intill sjöarna djupt in i skogen i socknens allra östligaste del, har så begravningsplatsen gjorts.

Utsikt över område B med slaggstensmuren, lönnträden samt Lilla Logården i fonden.

Minneslunden är belägen i norra delen av område B. Måbärshäcken fungerar som tydlig avgränsare.

Huvudentrén i öster sedd från begravningsplatsen. På var sida om ingången är två lönnträd planterade.

Slaggtegelmuren som tillkom 1967 och omgärdar begravningsplatsen på tre sidor.

Sydlig utsikt över Lilla Logården från område B.

Den sydliga entrén från område A. Utanför denna skymtar den rödmålade redskapsboden.

Ovan: Ståltriangeln i nordvästra hörnet av område A, tidigare placerad uppe vid bruket där dess klingande ljud ner över begravningsplatsen vid jordfästning. Nedan: Skötselstation och tappställe på område A.

Ståltriangeln och vägsträckningen mellan bruket och begravningsplatsen

I begravningsplatsens nordvästra hörn hänger en triangel av stål på en trästolpe uppskjutande ur marken. Denna smiddes av en Korsåsmed på lokalt uppdrag och placerades uppe vid bruket. Vid jordfästning slog man på triangeln, vilken ljud ända ner till begravningsplatsen. Vägen mellan bruket och Korså begravningsplats var särskilt anlagd för att sammankoppla de båda punkterna. Sikten var god från samhället ända ner mot viloplatsen intill Lilla Logården. På så sätt kände man antagligen närhet till de som gått före samtidigt som den egna slutdestinationen antagligen gav sig värdsamt påmind. Triangeln och vägen spelade alldeles särskilda roller i en lokal tradition. Triangeln flyttades ner till udden vid Lilla Logården efter 1900-talets mitt.²

Tappställen och skötselstationer

Skötselstation med tappställe återfinns i det övre terrassplanets sydöstra hörn. Här står tunnorna uppradade utmed slaggstensmuren. Där finns även en mindre ställning av stål från vilken trädgårdsredskap hänger. Tappstället är enkelt utformat och hela stationen skymms delvis av en kraftig, äldre lönn.

Byggnader

Väster om den södra entrén utanför begravningsplatsen återfinns en rödmålad redskapsbod med stående locklistpanel. Det finns inga uppgifter om när boden ska ha tillkommit, men det bör ha skett efter 1900-talets mitt då skötseln av begravningsplatsen mekaniserats.

Växtlighet

Den syn som först möter den som åker den lilla skogsvägen fram till udden vid Lilla Logården är den lumiga växtlighet som bidrar till att avgränsa viloplatsen. På östsidan växer frodiga spireahäckar. Längre in på begravningsplatsen är det även sådana häckar som markerar skillnaden mellan de båda terrassplanen genom sin utbredning i slänten. Vad som annars är mest slående är de stora lönnträd som planterats längs begravningsplatsens gränsmarkeringar. På den äldsta delen av begravningsplatsen utgjorde ett trettiotal lönnar från början gränsmarkörer. Flera av dessa finns fortfarande kvar, främst i den södra delen av område A. Lönnar har även använts som gränsmarkering då man utvidgade kyrkogården på 1950-talet. På var sida om huvudentrén i öst har två lönnar planterats på var sida för att accentuera ingången. Runt minneslunden har måbärshäckar använts som avskiljare. Om våren gör sig även närheten till skogen och det vilda påmint genom de gullvivor som för ett par veckor tar över gräsmattorna mellan gravstenarna.

Särskilt framträdande karaktärsdrag

Begravningsplatsen innefattar en förhållandevis stor mängd småskaliga gravvårdar från 1800-talet och 1900-talets första decennier. Särskilt karaktäriserande är de kvarvarande gjutjärnskorsen i område A, de äldsta så gamla som från 1860-talet; det decennium under vilket begravningsplatsen anlades. De äldre småskaliga gravvårdarna - det vill säga de som tillkom på 1800-talet och fram till ungefär 1925 - förmedlar en bild av hur begravningsplatserna, åtminstone delvis, såg ut innan moderna ideal kom att prägla dem. Just småskaliga gravvårdar förekom oftast i de allmänna varven, vilka under 1900-talet inte sällan rensats bort till förmån för återanvändning av markytan. Dock innefattade de allmänna varven generellt även en stor del kors och dödsbrädor i trä, ett naturligt förgängligare material, varför man heller inte till fullo kan kalla begravningsplatsens äldre del helt karaktäristisk för en kyrkogård daterad innan den modernistiska eran. Det är viktigt att ha i åtanke att de allmänna varven - generellt - rensats bort runt 1900-talet mitt, en tid då man rev det gamla och byggde nytt med ambitionen att bortrensa "fattigsverige". Samma ambition står inte sällan att finna på kyrkogårdarna. I Korså återspeglas inte detta i den utsträckning man generellt kan vänta sig, kanske till följd av ett lågt invånarantal som naturligt medför liten efterfrågan på gravplatser.

Ett särskilt karaktärsdrag utgör även ståltriangeln placerad i det nordvästra hörnet. Triangeln utgör en betydelsefull rest av sammanlänkningsen mellan bruk och begravningsplats, och speglar i längden synen på liv och död hos människorna som en gång levde och verkade i ett litet avlägset brukssamhälle djupt in i Dalaskogen. Även den senare tillkomna slaggtegelmuren förtjänar ett särskilt omnämnande, då slagg är ett i allra högsta grad lokalt och oersättligt material. Även denna bidrar till den mycket värnande lokala känsla som vilar över platsen.

2) Korså bruk i ord och bild: minnesbok, Fören., Falun, 1977, s. 97 samt Nordin, Stigmar: Edvard Södersten, minnesanteckningar, Karlsbyheden, 2015.

Ovan: Vy mot begravningsplatsen från strandlinjen i syd. Här syns två av de lövträd som troligen planterades vid begravningsplatsens anläggande på 1860-talet. Nedan: Om försomrarna breder gullvivor ut sig mellan gravvårdarna.

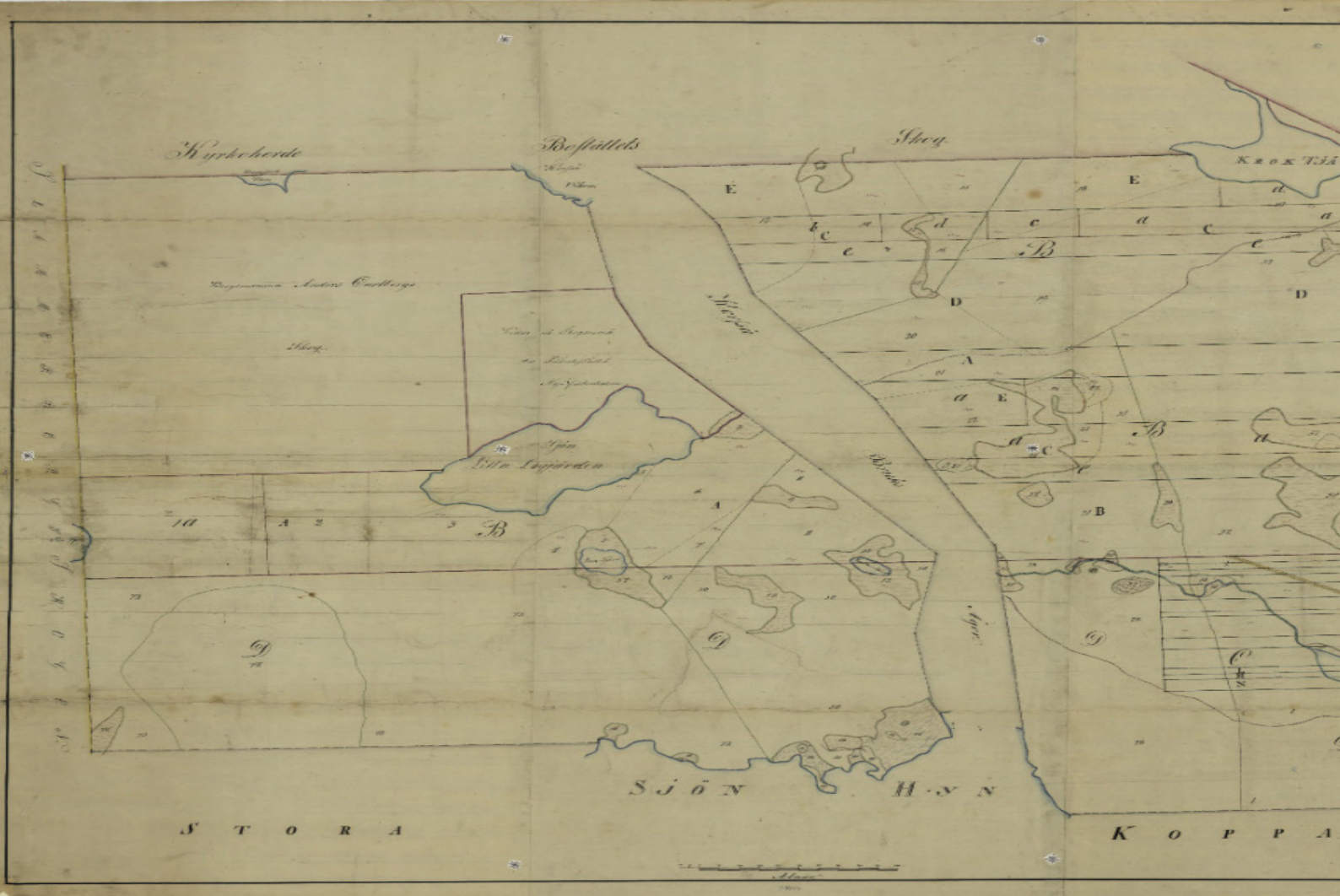

KULTURHISTORISKA SAMMANHANG

Följande kapitel består av redogörelser av olika kulturhistoriska sammanhang som bedöms haft en inverkan på begravningsplatsens tillkomst, utveckling och formgivning. Sammanhangen behandlar den specifika begravningsplatsen, begravningsplatser generellt, samt Sundborns socken och falutrakten, som är att se som begravningsplatsens lokallistoriska kontext.

Korså på karta från 1842. Källa: Lantmäteriet

Ett litet skogssamhälle växer fram

Redan 1748 anlades vid Korsån mellan sjöarna Hinsén och Hyn en sågkvarn. Under lång tid innan sågkvarnens anläggande hade de östra skogstrakterna i Sundborns socken fungerat som fäbodar för Sundbornsbornas boskap. Enstaka försök till bosättning hade gjorts på 1600-talet då svedjefinnar satte bo i det som idag kallas Finnbodarna vid Håsjön, några kilometer väster om Korsån. Efter svedjor och skogseldar kom betet häromkring att bli mycket frodigt, en förutsättning för fäbodbruk. En av de två fäbodar som kom att brukas av Sundbornsborna var Nyfäbon intill sjön Lilla Logården, där begravningsplatsen senare kom att ligga.²

Under 1600- och 1700-talen rådde relativ brist i tillförseln av virke till gruvorna. Anledningen var att skogsavverkningen dittills skett närmast gruvorna, vilket varit både effektivt och billigt. Vid den här tidpunkten började dock närliggande bestånd att sina.³ Att en säkrad och konstant virkestillförsel var nyckeln till en expansion av gruvverksamheten förstod man tidigt inom Bergslaget. Redan 1689 tog man själv över administrationen av virkestillförseln till Stora Kopparberget. Ett par årtionden senare började Bergslaget förvärva egen skog, bland annat inköptes skog i de östra delarna av Sundborns socken, i trakterna där man senare anlade sågkvarnen i Korså. Sågen kom att få betydelse för de omkringliggande gruvorna, hyttorna och bruken i det att man då fick virke till de byggnader som krävdes för driften.⁴

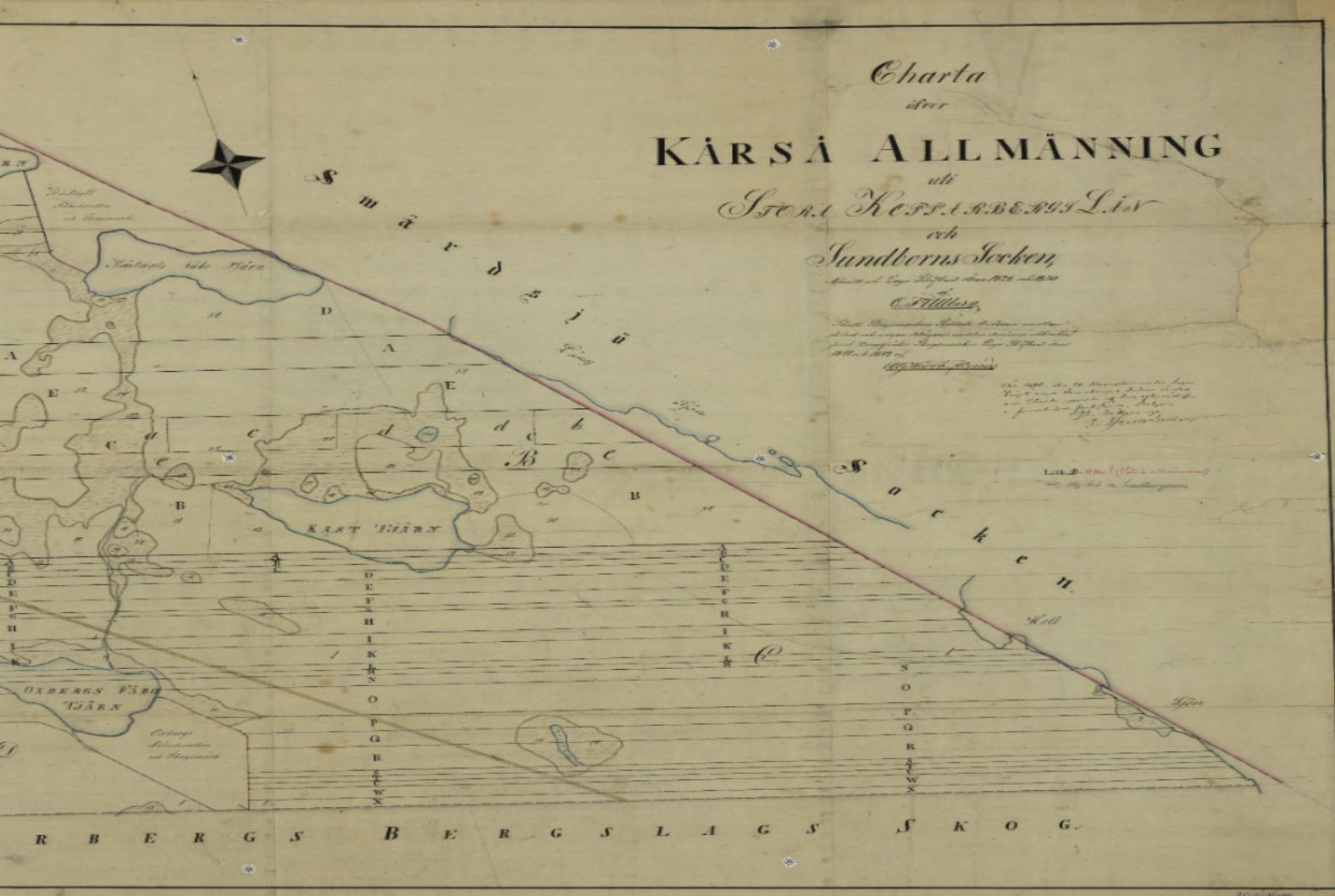
Bruket tar form

Under 1800-talet inträffade flera stora förändringar inom bergsbruksnäringen. Den svenska kopparframställningen gav allt sämre avkastning. Nya metoder för järnframställning gjorde det möjligt att producera stora mängder billigt järn och stål. Den statliga inblandningen i bergsbruket och Stora Kopparbergs Bergslag upphörde till förmån för fri konkurrens inom gruv- och metallindustrin 1862. Bergslaget, som drev koppargruvan i Falun i egenskap av privat bolag från 1862, märkte förändringarna och började därför redan tidigt att komplettera gruvnäringen med annan industriverksamhet utanför Falun. Snart etablerades flera skogs- och

2) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s 7ff

3) Bäckman, Anders, 'Vedkompaniet: en studie i tidig modern handel och organisation', , 2013, s. 23

4) Rydberg, Sven & Gullers, Peter, 1000 år vid Stora Kopparberget, Gullers international, Stockholm, 1979. s. 67

järnbruk i bolagets regi runt om i Dalarna.⁵ Verksamheten utvecklades senare till att innefatta ett mindre antal storskaliga anläggningar av mycket hög ekonomisk betydelse, däribland Domnarvets Jernverk.⁶

Innan Domnarvets Jernverk kom i drift 1878 utgjorde hyttan i Åg, ett par mil nordost om Falun, under en period Stora Kopparbergs största tackjärnsproducent. Den malm som förädlades i Åg kom från gruvan i Vintjärn, en dryg mil norrut, vilken anlagts vid 1700-talets början strax efter upptäckten av platsens rika malmfyndighet. Ett sekel senare anlades hyttan i Åg, som kom att utgöra första anhalten för Vintjärnsjärnet på sin färd ut i världen.⁷

Korså bruk – En viktig hållplats utmed järnmalmens färdväg

I november 1840 togs så smedjan i Korså i bruk, som den andra anhalten i transportkedjan för Vintjärnsmalmens förädling och export. Smedjan anlades intill ett större vattendrag mellan sjöarna Hinsén och Hyn, inte långt ifrån den sågkvarn som här anlagts under 1700-talets mitt.⁸ Bakom anläggandet låg många års förhandlingar om privilegierätten. Redan ett par decennier tidigare hade två enskilda bolag ansökt om att få uppföra en masugn med tillhörande hammare i området. Förslagen avslogs dock av Bergskollegium, kronans ämbetsverk över bergshantering i de olika bergslagen, då markerna ingick i koldistriktet för Stora Kopparbergs gruva. 1837 fick tillslut Korså bolag privilegium att uppföra masugn med stångjärnssmedja. Vid försäljning året därpå tillföll masugnsprivilegiet Stora Kopparbergs Bergslag, men då man tidigare ägde masugnar i Svartnäs och Åg bad man istället om att i Korså få anlägga enbart ett stångjärnssmedje samt att få överflytta ett tidigare erhållit smidesprivilegium för Åg. Förslaget godkändes och bruket stod färdigt att användas ett par år senare.⁹

Teknisk utveckling och produktionsrekord

Omsättningen var god och inom bara ett par år hade Korsåjärnet fått mycket gott rykte. Av samma anledning var man därför tveksam till att övergå till den nyligen importerade lancashiremetoden, vilken Stora

5) Olsson, Daniels Sven (red.), Falun: stad i trä : en bok om trästaden Falun, svenskt pilotprojekt under europeiska byggnadsvårdsåret 1975, Kommittén för byggnadsvårdsåret, Falun, 1975. s. 49

6) Rydberg, Gullers, 1979, s. 70–74

7) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s. 9

8) Rydberg, Sven, Dalarnas industrihistoria: 1800-1980 : några huvudlinjer, Gidlund, Hedemora, 1992. s. 66f

9) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s. 11 samt Sellfors, Adols (1956)

Kopparbergs Bergslag låtit prova vid ett par av sina andra bruk med mycket gott resultat. Den nya metoden hämtades från England och innebar möjlighet att producera större mängder renare järn än med tidigare metoder. Det färdiga resultatet var ett förhållandevis hållbarare järn med lägre kolhalt och färre slaggprodukter.¹⁰ Efter 1852 skedde därför en etappvis omdaning av Korsåsmedjans tekniska utrustning. 1865 stod smedjan fullständig och bestod då bland annat av sex lancashirehärdar, en dubbelvällugn, en smälthammare i smältsmedjan samt fyra räckhammare i räckeriet.¹¹ Så småningom kom man att slå produktionsrekord med en stångjärnsproduktion på 2800 ton, då att jämföra med de knappt 500 ton man producerat med den tyska tillverkningsmetoden.¹² På begravningsplatsen idag förekommer ett stort antal yrkestitlar med anknytning till bruket. Bland annat återfinns *Förvaltaren*, *Smältarförmannen*, *Smältarsmeden* och *Smeden*.

Transportfrågan

Järnvägens utbyggnad under 1800-talets andra halva medförde en omritning av Sverigekartan som man tidigare känt den. Överallt växte nya samhällen upp längs rälsens sträckning. 1857 tillkom Gefle-Dala-Jernväg, utmed vilken en av hållplatserna kom att bli Korså station, belägen sju kilometer från Korså bruk på andra sidan sjön Hyen. Detta bar positiva konsekvenser för bruket och sågen då transportsträckan av det färdiga stångjärnet och det sågade virket minskade avsevärt. Vintertid blev körvägen endast de sju kilometrarna runt sjön och sommartid fraktades varorna med pråm över densamma, dragen av ångbåt. 1874 byggdes en smalspårig järnväg mellan Hyen och Hinsen förbi smedjan, vars vagnar drogs av hästar. Spåret förenklade upphämtningen av det ankommande tackjärnet från Åg via Hinsen samt transportereringen av det avgående stångjärnet som skulle över Hyen.¹³ På begravningsplatsen idag förekommer ett flertal yrkestitlar med anknytning till transportsträckan av järnet. Bland annat återfinns *Ångbåtsföraren* och *Stationsmästaren*.

Brukshierarki

Belägen mitt på skogen nära en mil ifrån närmaste tåghållplats kom Korså bruk att förbli ett ur vissa perspektiv isolerat samhälle. Till Sundborn och Hofors fanns det fortfarande inga ordentliga vägar förrän en bit in på 1950-talet. Hit sökte sig ändå människor långväga ifrån för att ta arbete på bruket.¹⁴ När de kom till det avskilda brukssamhället kan man tänka sig att samhällshierarkin såg något annorlunda ut än vad den gjorde i städerna. Här stod förvaltaren i herrgården högst. Under honom fanns förmännen och därefter kom smederna, vilka hade tillräckligt stor årsinkomst (över 800 kronor) för att vara rösträttsberättigade innan 1909 då inkomstgränsen avskaffades. Övriga arbetare, däribland sågverksarbetarna, stod generellt lägst i rang.¹⁵

Med tiden byggdes eget skol- och bönhus, vilket bekostades av Korsåborna själva. Under det sena 1800-talet bildades en missionsrörelse och därefter en lokal nykterhetsförening: Korsåbanéret, i vilken många av invånarna engagerade sig.¹⁶

Efter storhetstiden

Korsåjärnet exporterades under den mest produktiva perioden, 1880-1910, till flera europeiska stornationer liksom till andra kontinenter såsom Afrika. Vid tiden för första världskrigets utbrott såg framtiden fortfarande ljus ut för bruket på gränsen mellan Dalarna och Gästrikland, men det stora kriget kom att skära av kontakterna med utlandet och till följd av detta minskade driften.¹⁷ 1930 togs hamrarna i Korså ur bruk, och en nittio år lång epok av stångjärnssmide var över. Sågen hade nedlagts redan 1925, efter att ha varit i drift sedan 1700-talet.¹⁸ Arbetarna fick istället sysselsättning som skogsarbetare, med uppgift att fälla och flotta timmer till Skutskärs pappersbruk. De som inte anställdes för arbete i skogen flyttade till andra orter för att hitta försörjning, vilket bidrog till den avfolkning i Korså som kom att präglade bygden under resten av 1900-talet.¹⁹

10) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s. 13

11) Ibid. s. 11

12) Hallerdt, Björn (red.), Kulturhistoriska sevärdheter i Dalarna = Historical sites and cultural events in Dalarna, Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, Falun, 1966, s. 95

13) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s. 20

14) Hallerstedt, Björn, 1966, s. 95

15) *Finkladda Korså-smeder röstade i Sundborns-byn*; Falukuriren; 1968-04-01

16) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s.67 & s.82

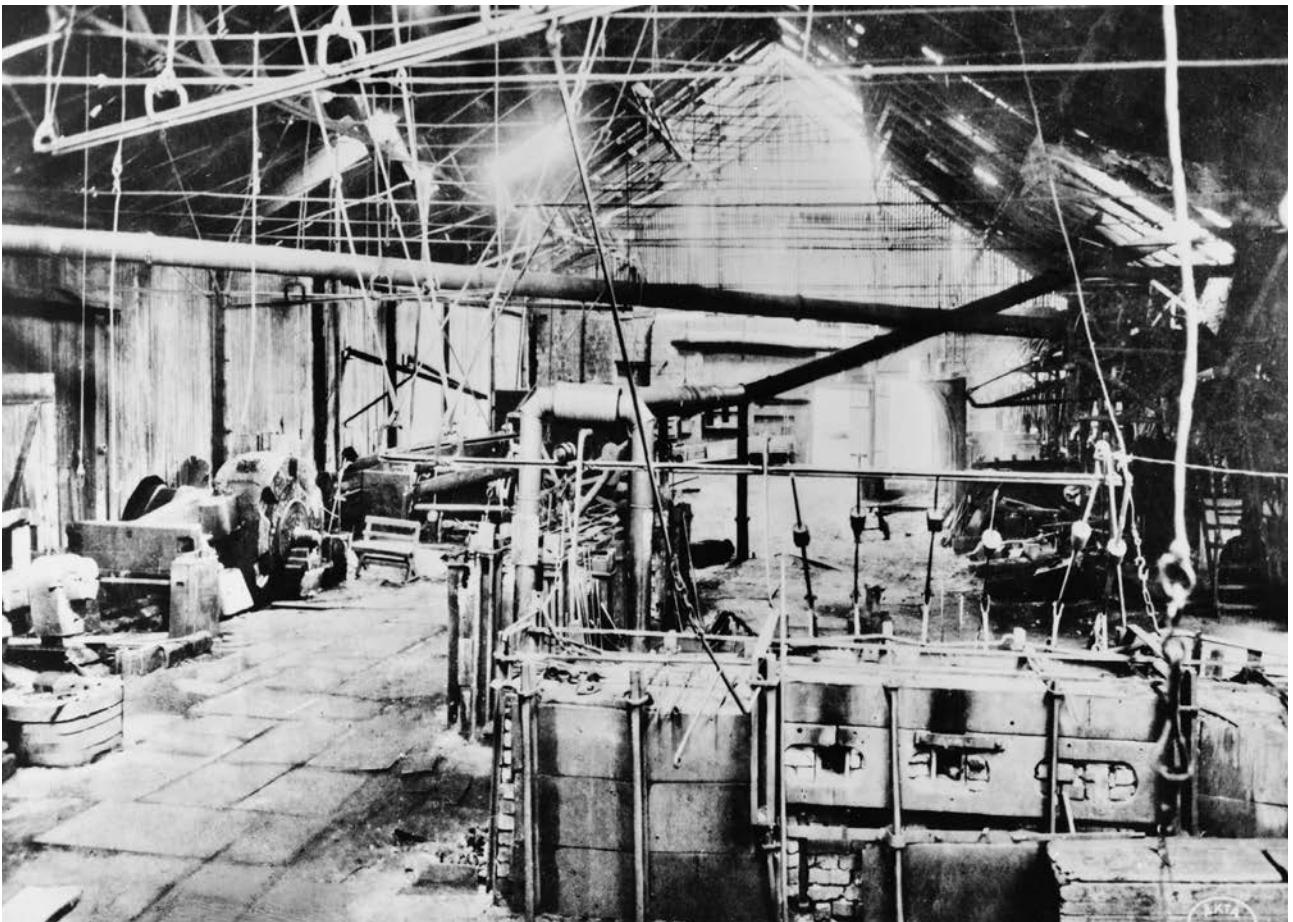
17) Ibid. s. 12

18) Industriminnesmärken och industrimiljöer inom Stora Kopparberg, [Stora Kopparberg], [Falun], 197, s. 34

19) Föreningen Korsåvännerna, 1977, s. 34

Ovan: Arbetarbostäder i Korså bruk, tidigt 1900-tal. Källa: Dalarnas Museums arkiv.
Nedan: Interiör från smedja, Korså bruk. Källa: Dalarnas Museums arkiv.

Begravningsplatsen vid renoveringsarbeten under 1900-talets första halva. Märk de markerande grusgångarna samt Olof Olsons sandgrav. Vy mot öst. Källa: Korså bruk i ord och bild s. 96

Begravningsplatsens tillkomst och utvidgningar

Ett par decennier efter brukets färdigställande hade befolkningen i Korså vuxit avsevärt. Till sockencentrat Sundborn var det två mil att fara genom skogen utan bra transportleder, en lång väg för att delta i mässa och en ännu längre väg för att transportera de döda. Fram till mitten av 1800-talet hade man vid dödsfall i skogarna runt bruket ofta sparat liket för transport genom skogen till kyrkan i Sundborn vid lämpligt före. Oftast under vintern, då framkomst med släde generellt var lättare. Behovet av nödvändiga samhällsfunktioner på nära håll var med andra ord stort. 1850 togs därför skola och bönehus i bruk i Korså.

Snart därefter togs beslut om att även anlägga en särskild begravningsplats tillhörande bruket, och med det var det slut på skjuts av de döda den långa färden genom skogen från Korså till Sundborn. Vägen dit var inte helt enkel. Förvaltaren vid bruket för tidpunkten, Edvard Södersten, kontaktade ledningen i Bergslaget angående behovet av en egen begravningsplats åt det växande samhället. Efter påtryckningar fick han Bergslaget att avsätta en bit mark för ändamålet. En lantmätare anställdes för att stycka av en del av skogen. 1860 anlades så en liten viloplats för arbetarna i Korså intill sjön Lilla Logården söder om bruket, på mark upplåten av Stora Kopparbergs Bergslag. I Sundbornsboken står antecknat att begravningsplatsen planterades med 30 lönnar "updragna här vid prästgården".²⁰

Drygt tre decennier efter begravningsplatsens tillkomst, 1887, ägde den första utvidgningen av begravningsplatsen rum. Behovet av större begravningsyta sammanfaller med brukets storhetstid. Utvidgningen skedde troligen i nordlig riktning då det på den södra halvan av begravningsplatsens äldre del förekommer gravvårdar äldre än 1887. Begravningsplatsen återinvigdes i juli 1888 av dåvarande kyrkoherden i Sundborn.²¹

²⁰ ULa samt Nordin, Stigmar (2015)

²¹ ULa

Den omgärdande muren i slaggtegel från 1967. Teglet togs tillvara i samband med rivning av ett lokstall.

Utvidgning i modernismens anda

1925 ansökte man inom Sundborns församling återigen om att få utvidga begravningsplatsen vid Korså Bruk, den här gången åt öster. Det framgår i arkivhandlingar att Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag som ägde marken mellan bruket och Lilla Logården lät iordningsställa ett lika stort markområde som den befintliga begravningsplatsen för Korsåborna att "för all framtid och avgiftsfritt använda som begravningsplats". I det nya gravkvarteret, i rapporten kallat område B, anlades en korsande gångväg vilket delade upp kvarteret i en nordlig och en sydlig del. Ambitionen var att belägga den södra delen först.²³

Efter 1925 har inga fler utvidgningar av begravningsplatsen i Korså genomförts. Till de större sentida förändringarna hör dock de åtgärder som genomfördes runt 1900-talets mitt. 1953 skedde den första stora omdaningen då begravningsplatsen ritades om för att bättre överensstämma med rådande modernistiska ideal. En terrassering mellan den äldre och den nyare delen genomfördes tillsammans med stenbeläggning av gångvägen och anläggning av två sandstenstrappor. Man lät även plantera över de sandbelagda gravarna med gräs. Vidare flyttades gravstenarnas positioner i det nya gravkvarteret i längdled för att skapa raka, tydliga linjer.²⁴

1967 tillkom den slaggstensmur som omringar begravningsplatsen på tre sidor än idag. Av kostnadsberäkningar från Trädgårdsarkitekt Tore Tägtlunds AB i Gustafs framgår att slaggtegelstenarna tidigare utgjort murarna till ett lokstall. Om lokstallet funnits på Korså Bruk eller någon annanstans framgår dock inte. I mitten av 1990-talet tillkom en minneslund i det nya kvarterets norra del. Den första gravsättningen i lunden ägde rum 1996.²⁵

23 ULa
24 ULa
25 ULa

Kronologi

1860: Begravningsplatsen anläggs.

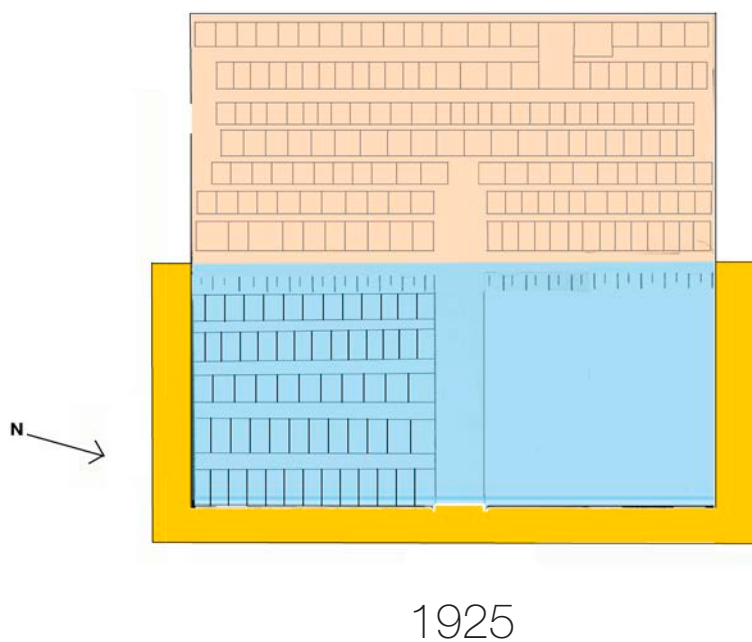
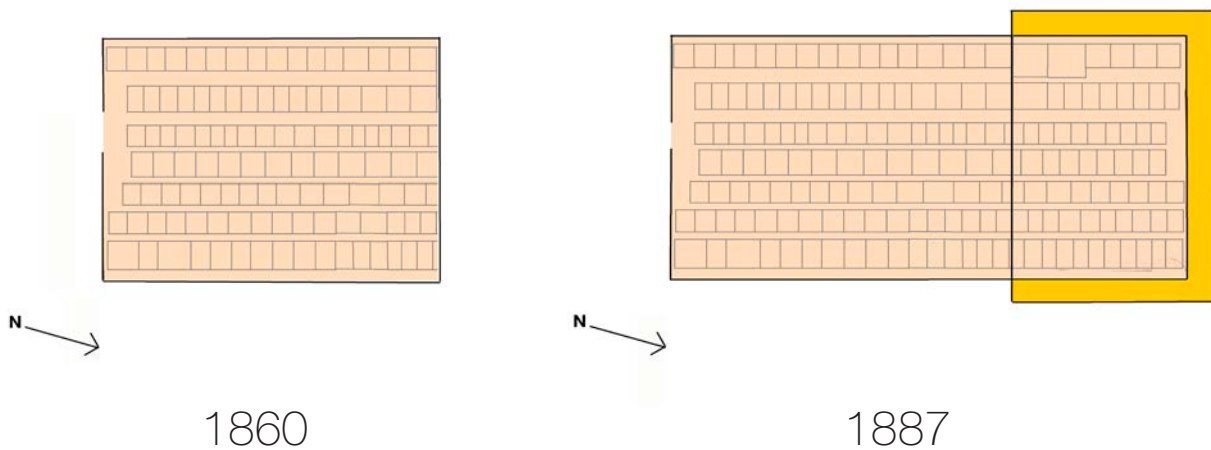
1887: Begravningsplatsen utvidgas första gången.

1888: Begravningsplatsen återinvigs den 15 juli av dåvarande kyrkoherden.

1925: Begravningsplatsen utvidgas åt öster i två nya gravkvarter (den nedre terrassen).

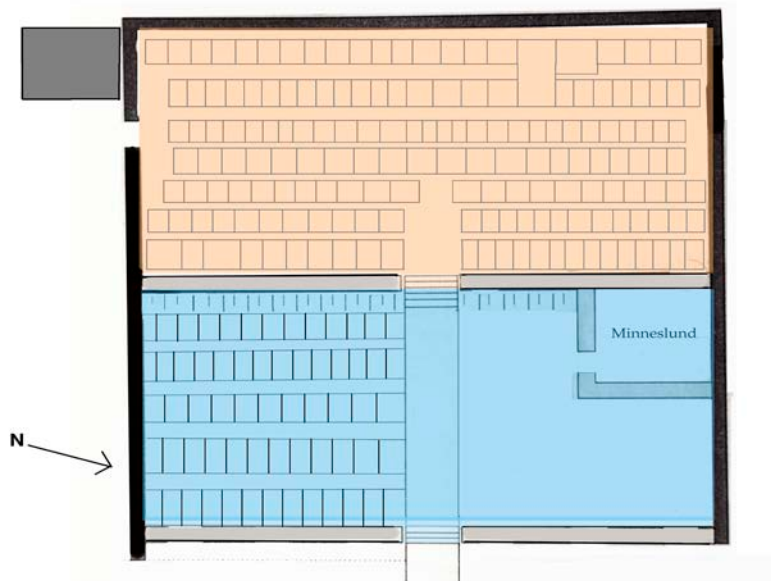
1953-1967: Genomförs en terrassering av begravningsplatsen. Tillkommer gör trappor samt stenlagda gångar. Befintliga gravvårdar i den sydöstra delen flyttas så att de står i raka linjer (ej i sidled). Grusbelagda gravvårdar ersätts med gräsmatta. En slaggstensmur längs begravningsplatsens västra, norra samt södra sida tillkommer.

1996: Minneslunden tillkommer i det nya områdets norra del.

1953-1967

1996

H. H.
SMÅLT SMEDEN
JOHAN AUGUST QVARNSTRÖM
FÖDDEN 18te 1871. † DEN 18de 1898.

Änglar har sedan 1600-talet varit vanligt förekommande symboler på gravvårdar. De står framförallt för uppståndelsen och livets seger över döden.

Begravningsplatsen som samhällsspegel

Begravningsplatsen som fenomen reflekterar som regel samtida gällande ideal och sociala strukturer. Därför kan en och samma begravningsplats ha många olika ansikten. En sådan struktur utgörs av behovet att visa upp den dödes sociala status, något som i kristen tradition följt med genom historien från medeltiden ända in i modern tid. Ett sätt att göra det är genom själva placeringen av graven, ett annat genom gravvårdens utformning.²⁶

Allmänna och enskilda gravar

Under 1800-talets sista decennier reformerades det svenska begravningsystemet till att innefatta två olika gravtyper: allmänna och enskilda gravar. De enskilda gravarna uppläts till en privatperson för all framtid mot avgift. Hur stor avgiften var avgjordes bland annat av läget på gravplatsen. Var den särskilt fördelaktig blev avgiften större. De allmänna gravarna, däremot, uppläts utan avgift under 40 år och belades ofta i samma ordning som människorna gick bort. När sedan gravrätten gick ut efter 40 år började beläggningen om från början. Till följd av detta ökade troligen förekomsten av billiga, men obeständiga, gravvårdar i trä, betong och i vissa fall gjutjärn. I Korså, liksom på många andra begravningsplatser, kan man anta att de äldsta gravkvarteren en gång varit belagda med småskaliga träkors som med tiden brutits ner eller plockats bort. Då de allmänna varven generellt varit föremål för stort förändringstryck ger dagens begravningsplatser ofta en missvisande bild av hur begravningsplatsen, men även samhället, faktiskt såg ut i äldre tider.

Kronologisk beläggning användes även innan 1800-talet och medförde i viss utsträckning en demokratisering av gravsättningen, då systemet i vissa socknar påtvingades alla invånare. På så sätt kunde torpare och backstugusittare vila bredvid fabrikörer och brukspatroner. När det sedan under 1800-talet blev möjligt att köpa sig ur den allmänna linjen uppstod flera bieffekter. De som hade det bättre ställt kunde nu köpa sig mer attraktiva placeringar på kyrkogården genom att införskaffa en enskild grav för all framtid. De allmänna varven reserverades för de mindre bemedlade. På så sätt kom industrialismens ekonomiskt rotade klass-samhälle att följa människorna in i graven. En annan konsekvens av systemet var att det på många ställen efterföljdes så strikt att inte ens äkta makar fick vila bredvid varandra.²⁷

På begravningsplatsen i Korså är det idag inte helt tydligt till vilken grad man följt den typiska uppdelningen i enskilda och allmänna gravar under 1800-talet, och i sådana fall exakt vilka gravvårdar som hör till vilken kategori. Främst beror detta på att förteckningen över de som gravsatts på det äldre området är mycket knappa och snarare verkar ha ifyllts i efterhand. Inga tydliga rumsliga avgränsningar mellan enskilda och allmänna gravvårdar finns heller. Tydligt är ändå att man placerat de mest storskaliga gravvårdarna i begravningsplatsens utkanter. Intill dessa förekommer dock småskaliga gravvårdar över människor utan titel. Kanske bidrog det jämförelsevis låga invånarantalet, med jämförelsevis litet antal gravsättningar, till en någorlunda kronologisk gravbeläggning.

Kvinnors förutsättningar på 1800-talet

Under 1800-talet begravdes kvinnor ofta ihop med sin man, som hustrun, eller med föräldrarna, som dottern. Oftast förekommer ingen egen ledtråd intill kvinnans namn om det liv hon levte, utan då får man istället dra slutsatser om hennes liv utifrån makens eventuella titel. Från och med 1800-talets mitt började dock yrkestitlar förekomma framför kvinnors namn, ungefär samtidigt som kvinnor började kunna studera och anta en formell yrkesroll. 1852 beslutades att kvinnor skulle kunna anställas som lärarinnor och 1858 ändrades lagen så att ogifta kvinnor som fyllt 25 skulle kunna ansöka om myndighet och därefter kunna öppna egen verksamhet. En stor del av de kvinnor som sedan gifte sig slutade sedan att yrkesarbeta, varför yrkestitlar framförallt förekommer framför namnen på de kvinnor som aldrig gifte sig.²⁸

26) Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012, s. 13.

27) Andréasson, 2012, s. 50, Theorell m.fl., 2001, s. 17-18.

28) Andréasson, 2012, s. 51.

Inga tydliga rumsliga avdelare förekommer mellan storskaliga och småskaliga gravvårdar på område A.

Gravvårdskronologi

Från 1800-talets mitt och framåt ökade antalet beständiga gravvårdar på kyrkogårdarna. Detta berodde på en stor befolkningsökning. Alltfler från arbetarklassen och medelklassen fick råd att köpa gravvårdar i dyrare material. Samtidigt blev de förmögnas gravvårdar alltmer storslagna och påkostade. I Syd-sverige blev gravstenar vanligare, då ofta utsmyckade med naturromantiska eller medeltidsinspirerade, nygotiska motiv. I Dalarna däremot, dominerade gravvårdar av gjutjärn och trä.²⁹ Förklaringen ligger i materialtillgången. I exempelvis Bergslagen fanns god tillgång till järn och gjutjärn tack vare de många bruken.

Den generella gravstenskronologin gäller främst gravvårdar och monument som placerats på enskilda gravar. De enskilda gravarna köptes för all framtid, troligtvis av personer som även kunde kosta på en tidstypisk gravvård i sten. Även om vissa personer sparade länge för att ha råd med en enskild gravrätt och en tidstypisk sten, är den generella gravstenskronologin i mångt och mycket en berättelse om ett välbärgat borgerskap.

1870–1900 Obelisker och stenar i granit och diabas

Runt 1890 inföll en ny rikstäckande trend med strama klassicistiska gravstenar i granit och diabas. De nya gravstenarna var i hög grad industrimässigt tillverkade vid större stenhuggerier och såldes via återförsäljare med hjälp av kataloger och priskuranter.³⁰ Det blev generellt särskilt vanligt med gravstenar i granit och diabas. Dessa ersatte gravstenar i mer lättbearbetade bergarter som kalksten, till följd av utveckling inom industrin som gjorde att hårdare stenarter lättare kunde hanteras och bearbetas.³¹ Den lokala tillverkningen fortsatte men anpassades efter de stora stenhuggeriernas utbud. På så sätt minskade de lokala särdragen och kyrkogårdarna blev mer likartade över landet.³²

29) Ibid. s. 36

30) Ibid. s. 36

31) Ibid. s. 44

32) Ibid. s. 74

Edvard Söderstens gravvård från 1886 (Kk1-0144) i älvdalssporfyr är utformad som en bruten kolonn, symboliserande en avbruten handling. Kolonnen är placerad på begravningsplatsens äldsta del, närmst sjön under ett par högväxta lövträd.

Bruten kolonn

Den brutna kolonnen, en tydligt klassicistisk symbol, syns först på kyrkogårdar under 1870-talet och används därefter fram till omkring 1910-talet. Den känns igen i och med att den saknar kapitäl, d.v.s. avslutning uppåt. Som symbol står den för ett avbrutet liv eller en avbruten livsgärning. Innan sekelskiftet 1900 var de allra flesta brutna kolonner uppförda i sedimentära, mjukare bergarter som kalksten eller möjligen den något hårdare marmorn. Bruket av hårdare bergarter som diabas, granit eller porfyr blir vanligast först efter 1900.³³

1900–1920 Bautastenar och stora gravanordningar

Runt sekelskiftet 1900 kom de första storskaliga nationalromantiska gravanordningarna ut på marknaden. Den nationalromantiska trenden växte och under 1910-talet blev bautastenar och andra monumentala gravanordningar med sand och grus vanliga bland välbärgade invånare. De nationalromantiska gravvårdarna föddes ur en kritik av 1800-talets historiserande blandstilar. Det utbredda bruket av nygotik och nyklassicism ansågs ha lämnat perioden 1850–1890 utan någon egen stil. Kritiken användes för att legitimera tillkomsten av en ny och modern stil anpassad för det nya århundradet.³⁴

1920–1940 Enhetlighet i form av bredlåga gravstenar

Kritiken vändes ett par decennier in på 1900-talet mot nationalromantiken och dess bautastenar, som ansågs plottriga och överdådiga. Dalarnas länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson menade i en debattartikel från 1935 att de stora och påkostade gravmonumenten förvandlat kyrkogården till en taxeringskalender snarare än det sista vilorummet.³⁵ Från och med 1920-talet ökade andelen kvadratiska bredlåga gravstenar på kyrkogårdar-

33) Ibid. s. 46

34) Ibid. s. 74

35) Dalarnas Museums klipparkiv, Borlänge tidning 1935-10-19, länsträdgårdsmästare Rudolf Larsson, kyrkogårdskultur, kyrkogårdarna i Dalarna lämnar ofta nog mycket övrigt att önska, s. 1

na, till följd av den intensiva kampanj som drivits av arkitekter, trädgårdsmästare och formgivare runtom i landet i hopp om att göra kyrkogården till en mer sammanhållen och enhetlig miljö. De enhetliga gravarna från den moderna epoken 1930–1980 har senare anklagats för att vara enformiga och för att återspegla en påtvingad kollektivism, där samhället försvårade individuella uttryck och stöpte människor i samma form.

Modernismens kyrkogårdsideal

Från och med 1910-talet förde arkitekter och formgivare en intensiv debatt kring kyrkogårdarnas utformning. Det sena 1800-talets heterogena kyrkogårdsmiljöer kritiserades för att vara röriga och dominerade av serie-tillverkade och skrymmande anordningar i sten. Arkitekten och formgivaren Torsten Stubelius omnämnde exempelvis den Norra kyrkogården i Stockholm som:

”En stämningslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad av lösa torvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumentet bredvid. Råast verkar själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den vita marmorn”³⁶

Debatten utmynnade i ett nytt tänk kring kyrkogården som arkitektonisk miljö. Arkitekten Harald Wadsjö var en pionjär i sammanhanget, och propagerade för att kyrkogården skulle behandlas som en helhet. Nya gravvårdar i äldre områden skulle utformas så att de passade tillsammans med det befintliga beståndet, gärna med inspiration av förindustriella, hantverksmässigt utformade gravvårdar.

Gravvårdar i nya områden skulle utformas i enlighet med de moderna ideal som förespråkades av samtida arkitekter. Wadsjö ansåg att den moderna kyrkogården skulle präglas av horisontell sammanhållning. Gravvårdar i nytilkomna områden skulle helst placeras i enhetliga rader mot en fond i form av en mur eller rygghäck. Rygghäckarna höll samman den horisontella linjen och skapade enhetlighet, samtidigt som de även kunde användas för att dela in kyrkogården i harmoniska och lugna rum. I de fall då tillämpning av rygghäckar inte var möjligt rekommenderades liggande hällar.³⁷

Wadsjös idéer fick starkt genomslag runt om i Sverige, i en tid som präglades av funktionistiska ideal med tydlig sammankoppling av form och funktion. På begravningsplatsen i Korså är de modernistiska idealen utläsbara i framförallt område B, den del som tillkom under 1920-talet. På sydsidan är exempelvis gravstenarna placerade i tydliga rader. Till andra modernistiska drag hör den avgränsning och rumsindelning som terraseringen medför samt den omgärdande slaggstensmuren.

Reflektioner och källkritik

Det har inte varit möjligt att finna tillräcklig kunskap om förhållandena och de sociala strukturerna i Korså efter sågens och brukets nedläggning 1925 respektive 1930. Den bok som utgavs 1977 av Föreningen Korså-vännerna; *Korså Bruk i ord och bild*, och som stora delar av rapportens historieavsnitt bygger på behandlar i huvudsak tiden för brukets storhetsdagar, det vill säga perioden 1860-1914. Antagligen betraktades perioden efter 1930 som tidsmässigt nära och ännu inte som historia då boken skrevs. Ovanstående historieavsnitt bör därför inte ses som ett försök till att förmedla en komplett berättelse om Korså bruks historia, utan som ett urval av historiska sammanhang som kan berätta något om platsen i förhållande till de strukturer som är synliga på begravningsplatsen idag.

36) Zachrisson, Torun & Kempff Östlind, Margareta (red.) (2007). Ceremoniella rum. Uppsala: Bebyggelsehistorisk tidskrift. s. 80-81

37) Andréasson, 2012, s. 82-83

Personhistoriskt viktiga gravvårdar

Begravningsplatsen innefattar ett antal gravvårdar som har höga personhistoriska värden. Det finns ytterligare information om dessa i rapportens bilagor. Informationen om personhistoriskt värdefulla gravvårdar har tagits fram och sammanställts av en referensgrupp bestående av lokalhistoriskt intresserade och engagerade lokalbor hemmahörande i Sundborn med omnejd. Hit hör Owe Andersson, Anders Bengtsson, Ebba Engqvist, Iris Hansson, Stigmar Nordin, Inger Wahlman och Ann Christine Wiborgh. Ett särskilt tack ska i sammanhanget riktas till Stigmar Nordin, som bidragit med värdefulla minnesanteckningar om tillkomsten av begravningsplatsen i Korså och rollen som förvaltare Edvard Södersten spelade i detta. Uppgifterna har kompletterats genom boken Korså bruk i ord och bild framtagen av Föreningen Korsåvännerna 1977, vilken samlar flera skrivna vittnesmål om livet och människorna på Korså bruk kring sekelskiftet 1900.

Personhistoriskt värdefulla gravvårdar

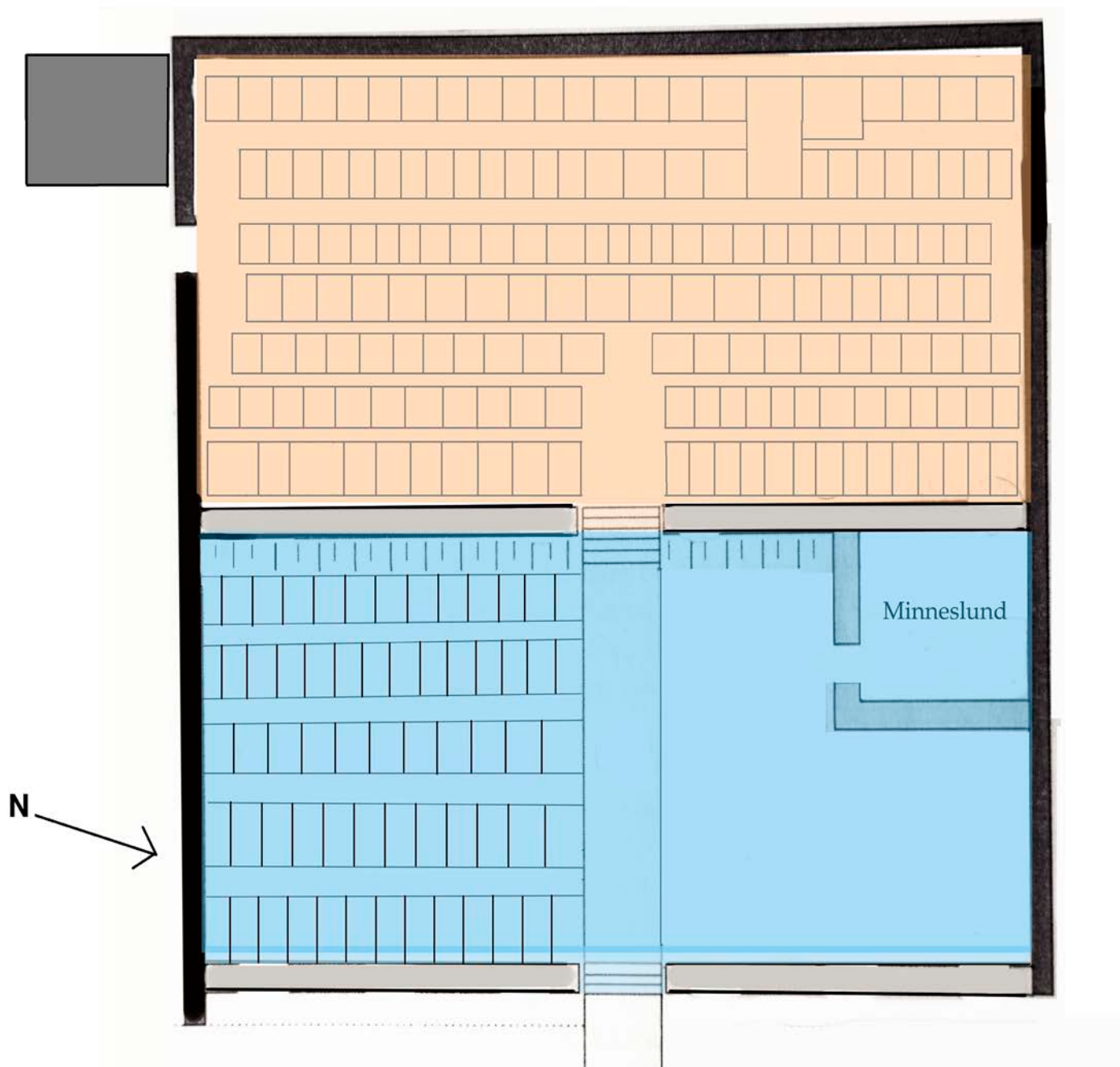
<i>Person</i>	<i>Gravnummer</i>	<i>Namn på gravvård</i>	<i>Bilaga/s</i>
Dybäck, Johan Jacob	0136	J. Dybäck	Bilaga 2
Engström, Olof	0168	O. Engström	Bilaga 2
Gustafsson C.L.	0005	C. L. Gustafsson	Bilaga 2
Mathson, Sofia	0162	Sofia Mathson	Bilaga 2
Mobeck, Anna och Otto	0005	Otto Mobeck	Bilaga 3
Olson, Olof och Hilma	0146	Olof Olson	Bilaga 2
Södersten, Edvard	0144	Edvard Södersten	Bilaga 2
Öholm, Abel	0150	Abel Öholm	Bilaga 2

OMRÅDESBESKRIVNINGAR

Följande kapitel består av karaktäriseringar av begravningsplatsens olika områden. Kapitlet innefattar utöver detta områdesspecifika värderingar som belyser ifall ett område och dess gravvårdar besitter unika eller särskilda framträdande kulturhistoriska och estetiska värden. Slutligen finns information om vilka gravvårdar som pekats ut som särskilt värdefulla och ifall det finns några särskilda urvalspremisser som varit vägledande i det kulturhistoriska värderings- och urvalsarbetet.

Karta över begravningsplatsen och dess olika områden.³⁸

38) Kartan är ungefärlig och har upprättats av Dalarnas Museum i samband med inventeringen av begravningsplatsen. Den är skalmässigt baserad på den växtinventeringskarta som förekommer i den vård- och underhållsplan som upprättades 2016 av Sundborns församling. Gravplatsmarkeringarna baseras på gravinventeringen och bör ses som ungefärlig då det särskilt på vissa delar av område A förekommer få gravvårdar som kan fungera som riktmärken för utritning av gravplatser.

SÄRSKILT VÄRDEFULLA STRUKTURER

Korså Bruks begravningsplats innefattar flera särskilt värdefulla strukturer med gravvårdar som inte besitter några av de egenskaper som listas på sidan 10. Följande struktur finns dock representerad på begravningsplatsernas **båda** områden och är särskilt kulturhistoriskt värdefull, karaktäristisk eller unik för begravningsplatsen i Korså:

- Gravvårdar med titlar som anknyter till järnbruket och sågverket kan förmedla lokalthistoriskt intressanta berättelser om Korså bruks framväxt som samhälle, men även i ett vidare perspektiv om Dalarnas industrihistoria.

Områdesspecifika värden

Vissa värden framträder på endast *det ena* av begravningsplatsens områden. Dessa har inte listats ovan, men beskrivs närmare under rubriken *områdesspecifika värden* i varje områdesbeskrivning. Ifall gravvårdar med områdesspecifika värden tillskrivs särskilda kulturhistoriska värden framgår detta under rubriken *särskilda urvalspremisser* i varje enskild områdesbeskrivning.

Särskilda urvalspremisser

Gravvårdar som är del av en värdefull struktur tillskrivs i regel högt kulturhistoriskt värde. Det kulturhistoriska värdet kan dock variera beroende på i vilken kontext gravvården är placerad. I områden där den värdefulla strukturen är mycket tydligt läsbar kan gravvårdarna som ingår i strukturen tillskrivas ett mycket högt kulturhistoriskt värde. I områden där den värdefulla strukturen inte framträder särskilt tydligt eller sammanblandas med andra viktiga värden är det inte säkert att gravvårdar från en särskilt värdefull struktur tillskrivs något kulturhistoriskt värde. I slutet av varje områdesbeskrivning finns rubriken *särskilda urvalspremisser*. De särskilda urvalspremisserna förtydligar vilket värde, om något, som tillskrivs särskilt värdefulla strukturer i området.

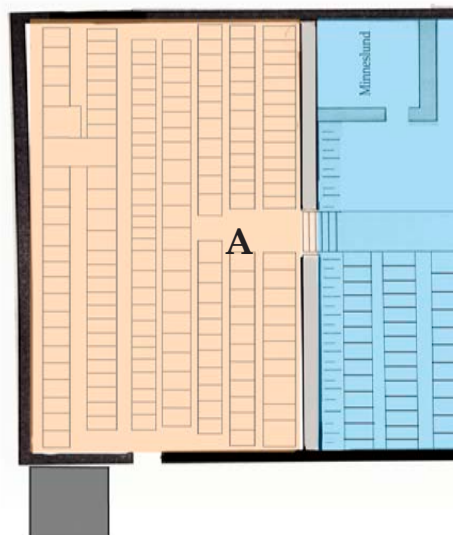
Prioriteringar

Båda områdena på begravningsplatsen innefattar en eller flera kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. I en framtida vård- och underhållsplan skulle det vara möjligt att upprätta en prioriteringslista över vilka av dessa gravvårdar som är viktigast att tillgodose när det gäller vård och underhåll på begravningsplatsen. En sådan prioritering har inte inrymts i den här inventeringen eftersom den är relativ till förvaltningsmässiga faktorer som inte behandlas i denna rapport. Dalarnas museum rekommenderar dock att de gravvårdar som i nuläget saknar gravrättsinnehavare, samt de gravvårdar som är placerade i område A, prioriteras beträffande vård och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar.

A

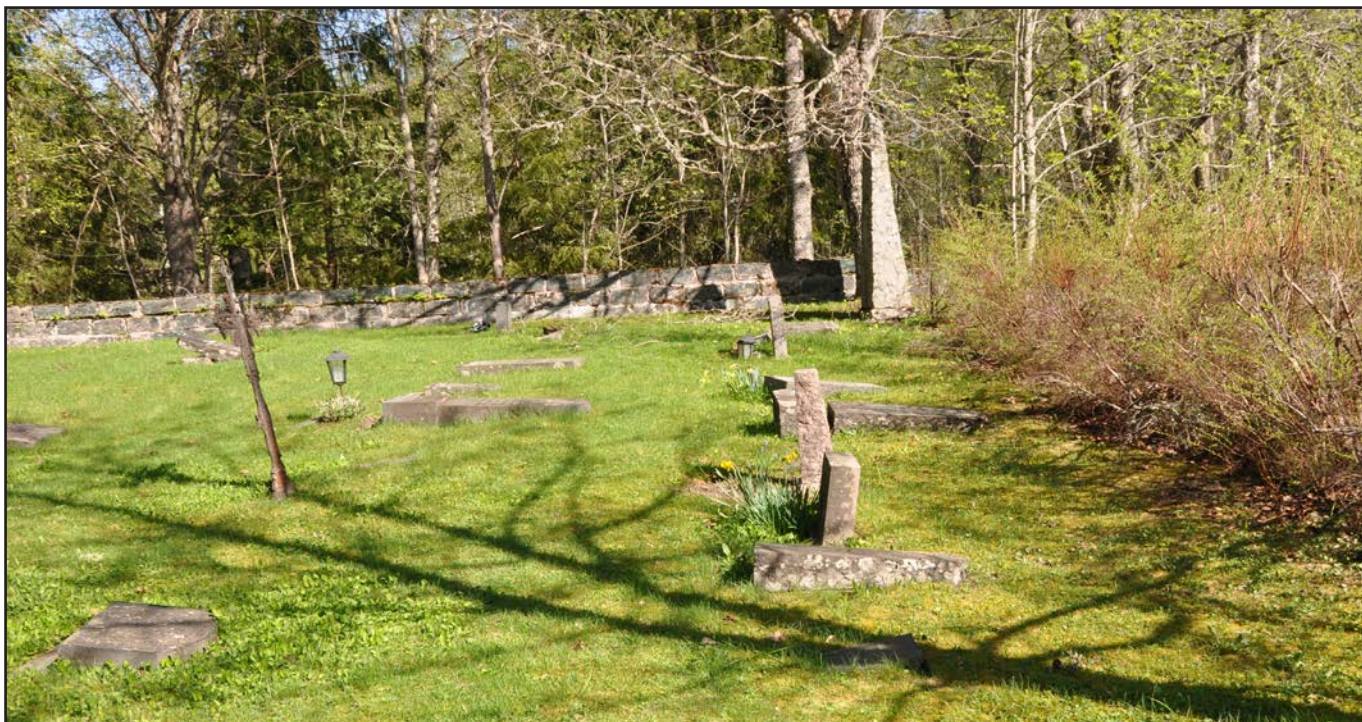
OMRÅDE A

Karaktärisering

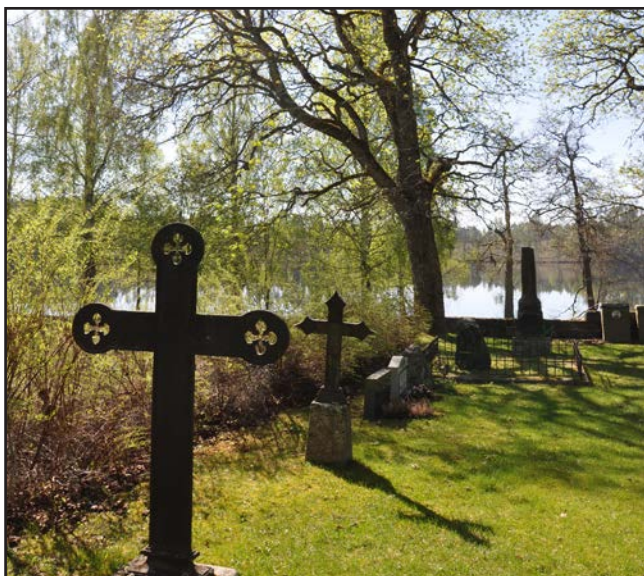

Området inventerades 2018-05-15

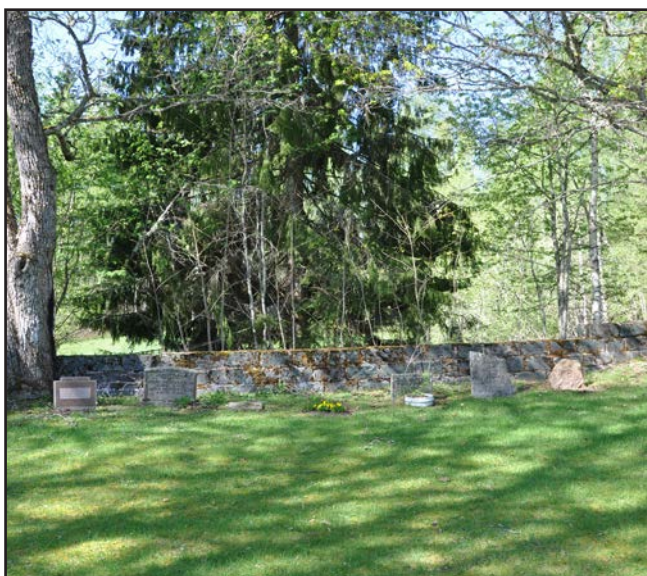
Etablering	1860. Den nordligaste tredjedelen tillkom vid en utvidgning 1887.
Historiska gravtyper	Enskilda och allmänna.
Terräng och läge	Området är beläget väster om område B, på det övre terrassplanet. Utmed sydsidan finns en entré i riktning mot sjön. På den västra och norra sidan omgärdas den här delen av begravningsplatsen av skog. Området är lätt kuperat.
Träd, buskar och annan växtlighet	Särskilt karaktäriserande för området är flertalet gamla lönnar placerade utmed de yttre gränserna. Dessa har troligtvis planterats i samband med anläggandet av begravningsplatsen på 1860-talet, och är med stor sannolikhet desamma som togs från prästgården i Sundborn. I slänten mot område B växer häckar av brudspiréa. Om våren breder stora fält av gullvivor ut sig mellan gravvårdarna i framför allt den västra delen.
Gravvårdar	På området finns en variation av gravvårdstyper. Vanligast är småskaliga gravvårdar från perioden 1890-1920. Bland dessa finns ett tiotal gjutjärnskors, de äldsta från 1860-talet och den yngsta från 1910-talet. Här finns även en handfull storskaliga gravvårdar belägna i områdets utkant. Bland annat en avbruten pelare i porfyr. I övrigt dominerar gravstenar av mindre proportioner. Här finns även en rad med modernistiska gravvårdar från 1960- och 1970-talet, placerade i väst på en tydlig linje, med ryggen mot slaggtegelmuren.
Karaktär	Huvudsakligen har området karaktären av en kyrkogård som den kan ha sett ut innan modernistiska ideal kom att prägla trädgårdsarkitekturen. Dock återfinns i områdets västra del en rad med modernistiska gravvårdar. I kontext till att Korså bruk, även under sin storhetstid, varit ett litet och avlägset samhälle så kan man tänka sig att den lilla begravningsplatsen utformats på ett annat sätt, under andra omständigheter än en större motsvarighet i en centralort. Här kan man specifikt lyfta fram gravvårdarnas placering, tätt och i stort sett kronologiskt. De mer påkostade gravvårdarna återfinns generellt i områdets utkanter, men ingen tydligare landskapsmässigt utformad avgränsning finns än så. Eftersom förutsättningen för samhällets tillkomst var smedjan och skogsbruket och eftersom majoriteten av de arbetande invånarna verkade inom dessa näringar kan man tänka sig att samhället var jämförelsevis homogent, med färre samhällsskikt representerade än i exempelvis en samtida stad. Av samma anledning kan man också tänka sig att även begravningsplatsen utformades med färre avgränsningar. Också kostnadsaspekten för att anlägga och underhålla en begravningsplats får vägas in i diskussionen om utformning.

Vy mot norr.

Vy mot söder

Vy mot väst. Rad med modernistiska gravvårdar.

Vy mot syd.

Områdesspecifika värden/värdefulla strukturer

- De småskaliga gravvårdarna, bestående av gjutjärnskors, träkors och små gravstenar ger tillsammans en skymt av hur begravningsplatserna kunde se ut i äldre tider, det vill säga innan de modernistiska idealen fick genomslagskraft. Det har med stor sannolikhet funnits många fler liknande gravvårdar, men det är möjligt att dessa varit placerade på allmänna gravrätter och att de avlägsnats när gravens tidsfrist löpt ut, eller att de uppförts i billigare, obeständiga material som gjort dem förgängliga. Småskaliga gravvårdar som placerats på allmänna gravrätter är särskilt viktiga att bevara eftersom dessa kan förmedla berättelser om människor som annars lämnat få beständiga materiella avtryck i världen.
- Begravningsplatsen innefattar en stor andel gravvårdar från innan 1925, några storskaliga men till största delen småskaliga, mellan vilka tydliga rumsliga avdelare saknas. Gravplatsen som sådan kan bidra med förståelse och insikt i de sociala mönster och traditioner som kunde präglade ett litet, isolerat järnbrukssamhälle under den tidiga industrialiseringen, inte minst genom de titlar som förekommer på gravvårdarna.
- På området förekommer en stor andel gjutjärnskors, vilka anknyter till den lokala järnbrukstradition.
- Området innefattar ett antal gravvårdar med yrkestitlar som kan berätta om de kulturhistoriska sammanhangen kring brukets framväxt.
- Personhistoriskt viktiga gravvårdar kan förmedla viktiga berättelser om Korså och dess invånare under äldre tider.

Urvalspremisser

- Småskaliga gravvårdar som dels bidrar till att ge en bild av hur begravningsplatserna kunde se ut i äldre tider och dels antas kunna förmedla berättelser om människor som annars lämnat få beständiga materiella avtryck i världen tillskrivs **mycket högt** kulturhistoriskt värde om de är uppförda innan 1925.
- Gravvårdar med yrkestitlar knutna till ovanstående kulturhistoriska sammanhang tillskrivs **mycket högt** kulturhistoriskt värde. Gravvårdar med andra titlar tillskrivs **högt** kulturhistoriskt värde.
- På området ligger ett antal människor begravda som varit betydelsefulla för Korså bruks framväxt och utveckling från 1860-talet och fram till omkring 1920. Personhistoriskt viktiga gravvårdar tillskrivs **mycket högt** kulturhistoriskt värde.

Gravvårdar med särskilt högt kulturhistoriskt värde

Gravnummer	Ålder	Namn på grav	Kulturhistoriskt värde
0002	1918	Smältarförmannen C. L. Gustafson	Mycket högt
0017 (2)	1955	Jenny Hägerström	Mycket högt
0018	1908	Fredrika Vestling	Mycket högt
0018 (2)	1945	Förvaltaren Gustaf Arvid Westling	Högt
0019	1891	Eva Brandström	Mycket högt
0036	1896	Emma Hedman	Mycket högt
0037	1896	Johan August Qvarnström	Mycket högt
0039	1895	Signe Eriksson	Mycket högt
0069	1899	Brita Christina Busk	Mycket högt
0077	1886	Beda Christina Qvarnström	Mycket högt
0086	1905	Gustaf Reinhold Brandström	Mycket högt
0090	1866	Per Gustaf Berg	Mycket högt
0095	1901	Anders Berg	Mycket högt

Ett av områdets många gjutjärnskors. Detta från 1915. Kk1 - 0135

Småskalig gravvård från 1921. Kk1 - 0153

Folkskollärarinnan Sofia Mathssons, omkullagda, högresta gravvård i diabas från 1918 - Kk1 - 0162

En av områdets karakteristiska småskaliga gravvårdar. Kk1 - 0118

<i>Gravnummer</i>	<i>Ålder</i>	<i>Namn på grav</i>	<i>Kultuhistoriskt värde</i>
0099	1877	Anders Edvard och Elma Söderstedt	Mycket högt
0107	1912	Lisa Jansdotter	Mycket högt
0108	1912	Anna Gustafva Andersson	Mycket högt
0110	1910	Hans Svärdröm	Mycket högt
0114	1974	Konrad Mattsson	Mycket högt
0117	1906	C. F. Kvarnström	Högt
0118	1906	Karolina Granskog	Mycket högt
0127	1922	Johan Andersson	Mycket högt
0128	1954	Johan Westling	Mycket högt
0129	-	-	Mycket högt
0130	1917	Anders Hedlund	Mycket högt
0133	1956	Ida Eriksson	Högt
0135	1915	Maria Kristina Qvarnström	Mycket högt
0136	1915	Johan Jacob Dybäck	Mycket högt
0137	1915	Anna Danielsson	Mycket högt
0138	1914	Jan Petter Dahlman	Högt
0139	1914	Jan Andersson	Högt
0141	1913	Matilda Borgström	Mycket högt
0144	1886	Edvard Södersten	Mycket högt
0146	1925	Olof Olson	Mycket högt
0150	1955	Johanna Öholm	Mycket högt
0151	1869	Greta Jansdotter	Mycket högt
0152	1865	Maria Fredrika Stenberg	Mycket högt
0153	1921	J.A. Borgström	Mycket högt
0154	1920	J.A. Kvarnström	Högt
0156	1920	Andreas Vestling	Mycket högt
0157	1919	Einar Hellström	Mycket högt
0158	1919	Margareta Fredrika Andersson	Högt
0159	1919	Johan August Boström	Mycket högt
0160	1919	Gustaf Teodor Jansson	Mycket högt
0161	1919	Brita Katarina Åberg	Mycket högt
0162	1918	Sofia Mathsson	Mycket högt
0163	1918	Signe Hero	Högt
0165	1975	Herman Dahllöf	Högt
0166	1917	Fredrik Engholm	Mycket högt
0167	1954	Backström	Mycket högt
0168	1894	Olof Engström	Mycket högt

Avbruten pelare i Älvdalsporfyr från 1886. Rest till minne av förvaltaren Edvard Södersten. Kk1 - 0144

Begravningsplatsens äldsta kvarvarande gravvård. Högst gjutjärnskors från 1865. Kk1 - 0152

Högräst bautasten över byggmästaren i Korså. Från 1894. Kk1 - 0168

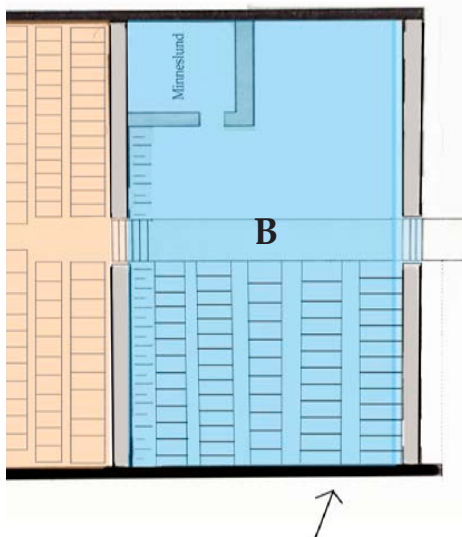

Småltarförmanen; yrkestitel knuten till järnbruket. Kk1 - 0002

B

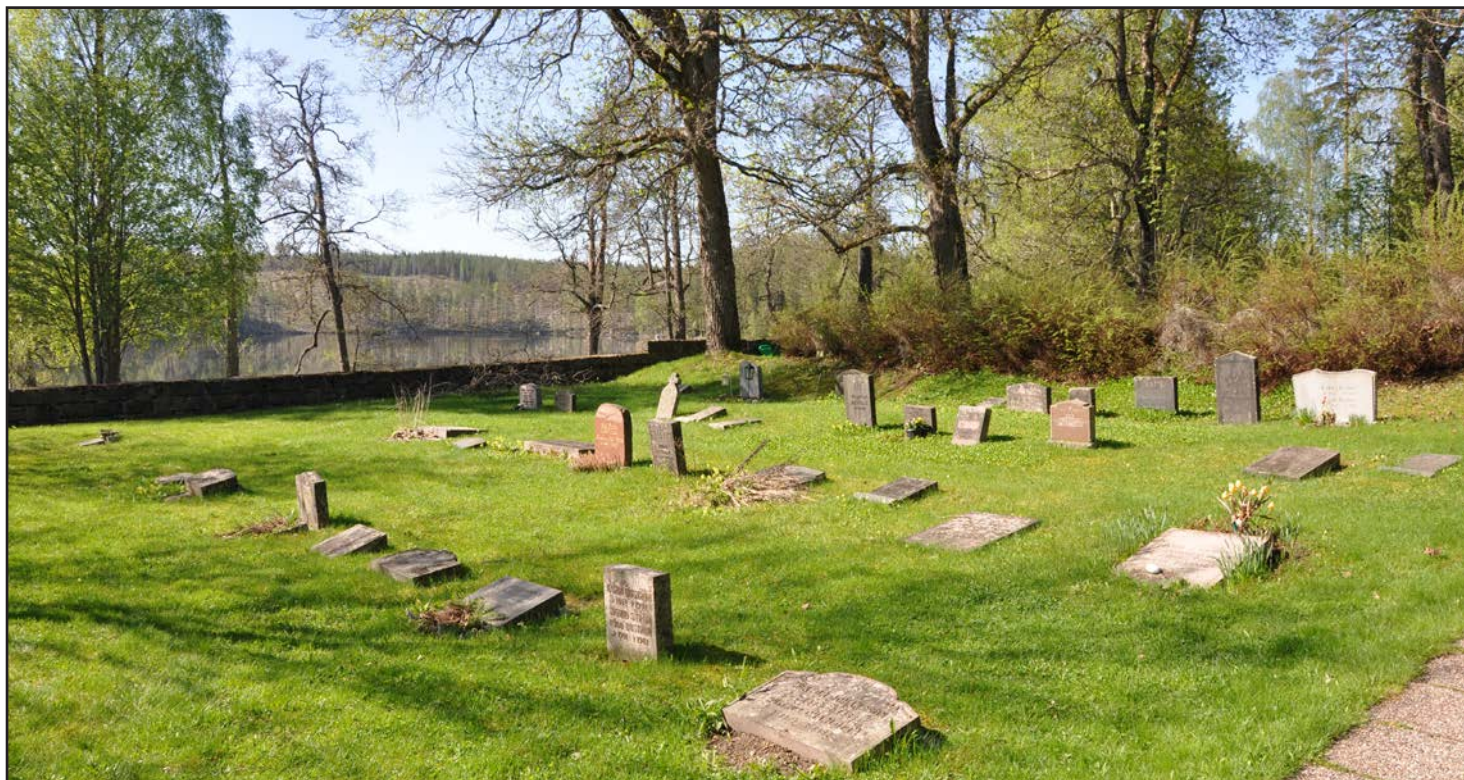
OMRÅDE B

Karaktärisering

Området inventerades 2018-05-14

Etablering	1925. Området utgör till sin helhet den utvidgning av begravningsplatsen som genomfördes 1925. 1953 fick området i stort sitt nuvarande utseende genom terrassering av begravningsplatsen, radplacering av gravstenarna samt häckplantering. 1967 uppfördes slaggstensmuren.
Historiska gravtyper	Enskilda.
Terräng och läge	Området är beläget öster om område A på ett lägre beläget terrassplan. Längs områdets östsida finns begravningsplatsens entré. Områdets sydsida är relativt plan, medan nordsidan mot skogen är lätt kuperad.
Gångar, belysning, tappställen	Område B delas i två tydliga halvor, en nordlig och en sydlig, av en genomskärande gång belagd med markstensplattor. Gången leder fram till en sandstenstrappa vilken för besökarna vidare upp mot nästa terrassplan, område A. En smal gång av markbetongplattor leder från huvudgången några meter norrut till minneslund. Endast den södra halvan är belagd med gravvårdar. Varken belysning eller tappställen finns på området.
Träd och buskar	Häckar av brudspiréa utgör områdets gränsmarkering i öst och väst. Minneslundens omgärdas av låga måbärshäckar. På var sida om entrén vaktar två högväxta lönnar. Fler lönnar finns utmed områdets väst-, respektive östsida.
Gravvårdar	Området domineras av stengravvårdar från perioden 1925-1970. Liksom det sätt man förr belade allmänna varv, är gravplatserna på området belagda kronologiskt; i det här fallet med gravplats 1 belagd i områdets sydvästra hörn. Det är vanligt med bredlåga gravvårdar med symmetrisk motivuppbyggnad, men även mycket små stenar samt stenar med avlång form är vanligt förekommer. I de två yttersta gravraderna är gravvårdarna placerade med ryggen mot spiréahäckarna. Ett antal gravvårdar bär yrkestitlar, däribland Smeden, Järnsynaren samt Barnmorskan.
Karaktär	Området bär 1900-tals karaktär, framför allt i de tydliga rumsavgränsningar området rymmer. Även den tydliga radplaceringen av gravstenarna är tecken på sådan karaktär.

Vy mot sydväst

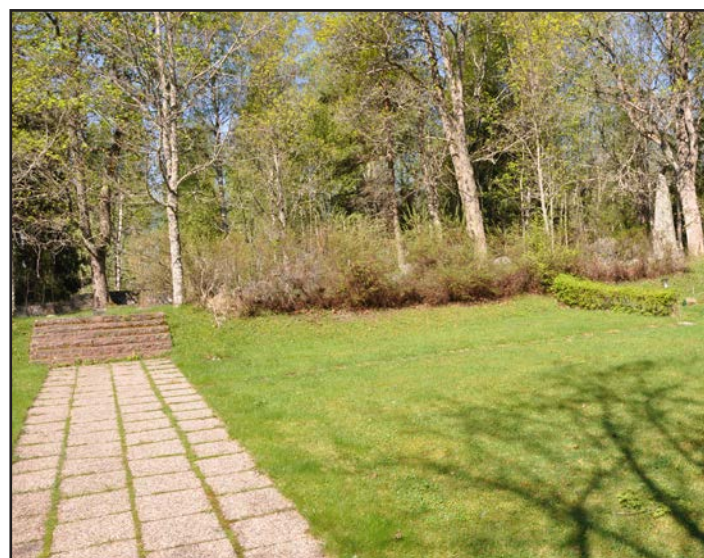
Vy mot sydost

Vy mot sydväst

Vy mot norr

Vy mot väst

Områdesspecifika värden/värdefulla strukturer

- Området innefattar en kronologisk uppställning av gravvårdar, med början 1925, som återspeglar det allmänna gravsättningssystemet, något som i sådana fall kan berätta om hur denna historiska begravningsstruktur utvecklades och anpassades till den moderna epokens värderingar. Här bidrar ett jämförelsevis lågt invånarantal med ett lågt antal gravsättningar över ett längre tidsspänn till att inom ett område illustrera hur gravvårdarnas form utvecklats under den modernistiska epoken.
- På området står en tydlig modernistiskt arkitektonisk idé att utläsa. De strikta gravraderna där gravstenarna i de yttre raderna har placerats med ryggen mot spiréahäckarna understryker detta. Samspelet med mittgången, slaggstensmuren samt terrasseringen ger ett symmetriskt och ordnat intryck.
- Området innefattar ett antal gravvårdar med yrkestitlar som kan förmedla berättelser om järnbruket och i ett vidare perspektiv om Korså bruks framväxt som järnbrukssamhälle.
- Personhistoriskt viktiga gravvårdar kan förmedla viktiga berättelser om Korså och dess invånare under äldre tider. Bland annat återfinns här människor med engagemang i de lokala missions- samt nykterhetsföreningar som växte fram.

Urvalspremisser

- Kronologiskt belagda gravvårdar på områdets södra del tillskrivs **högt** kulturhistoriskt värde.
- Gravvårdar med yrkestitel knutna till ovanstående kulturhistoriska sammanhang tillskrivs **mycket högt** kulturhistoriskt värde. Gravvårdar med andra titlar tillskrivs **högt** kulturhistoriskt värde.
- Personhistoriskt viktiga gravvårdar tillskrivs **mycket högt** kulturhistoriskt värde.

Gravvårdar med särskilt högt kulturhistoriskt värde

Gravnummer	Ålder	Namn på grav	Kulturhistoriskt värde
0001	1925	Inga Eriksson	Högt
0005	1926	Otto Mobäck	Mycket högt
0006	1926	Johan Boström	Högt
0008	1927	Georg Boström	Högt
0009	1928	Carl August Kvarnström	Högt
0010	1928	Daniel Gustaf Sundberg	Högt
0015	1931	Smältarsmeden Johan Rickard Bergqvist	Mycket Högt
0016	1930	Johanna Lundqvist	Högt
0017	1931	Klensmeden Johan August Olsson	Mycket Högt
0018	1932	Augusta Backlund	Högt
0019	1932	Helga Maria Kvarnström	Högt
0021	1933	Wilhelm Ansell	Högt
0022	1934	Elsa Pettersson	Högt
0023	1934	Maria Boström	Högt
0024	1935	Mor Mina Kvarnström	Högt
0026	1936	Barnmorskan Anna Sundberg	Högt
0027	1936	Fredrik L. Qvarnström	Högt

Exempel på gravsten från tiden kring områdets anläggande. Kk2 - 0018

Klen smeden; yrkestitel kopplad till järnbruket. Kk2 - 0017

Otto och Anna Mobecks bredlåga gravvård från 1930-talet, typisk för områdets genomgående modernistiska karaktär. Kk2 - 0005

B

Gravnummer	Ålder	Namn på grav	Kulturhistoriskt värde
0030	1937	Hulda Hammarberg	Högt
0031	1938	Johanna Sofia Bergqvist	Högt
0032	1939	Hilma Liberg	Högt
0034	1939	Johan Backlund	Högt
0035	1939	Henrika Johansson	Högt
0036	1940	Smeden Carl L. Björk	Mycket Högt
0037	1941	Johan A. Bergström	Högt
0038	1942	Lars Fredrik Sundberg	Högt
0039	1943	Matilda Engholm	Högt
0042	1946	Johan A. Hellström	Högt
0043	1947	Järnsynaren Johan Fredrik Borgström	Mycket Högt
0045	1949	Alfred Dahlöf	Högt
0046	1950	Emilia Olsson	Högt
0047	1951	Beda Lundqvist	Högt
0048	1951	Smältarsmeden August Liberg	Mycket Högt
0049	1952	Karin Boström	Högt
0050	1952	Charlotta Johansson	Högt
0051	1954	Daniel Dahlin	Högt
0052	1954	Erik August Olsson	Högt
0053	1954	Jennie Eriksson	Högt
0054	1955	Smältarsmeden Fredrik/Anna Liberg	Mycket Högt
0055	1956	Vilhelmina Björk	Högt
0056	1957	Gustaf Johansson	Högt
0057	1957	Hanna Hedlund	Högt
0058	1957	Henning Dahllöv	Högt
0060	1962	Nils A. Pettersson	Högt
0061-0062	1969	Ester Persson	Högt

Symmetriskt uppbyggd gravsten från 1950-talet, med konstnärlig dekor.

På slaggt tegelmuren intill minnselunden ställs ibland gravljus.

"...Ja, leve Korsån och dess gamla minnen
och dess goda folk, som ännu lever kvar.
Det gläder säkert allas våra sinnen
att tänka på vad Korsån en gång var.

Och när ni mätt av år är redo fara
från denna oro till ett annat land,
då ha ni blott en enda önskan bara
att få vila vid Logärns strand.

Där är den plats dit våra tankar ila
till kullarna inunder björk och lönn,
där många våra kära redan vila
och sova evighetens djupa sömn."

J.B. Westlings *Korsån*, 1931

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Om inget annat anges härstammar rapportens kartor från Lantmäteriets tjänst *Kartor, flygbilder och ortnamn* och används i rapporten under Dalarnas museums avtalsnummer: ©Lantmäteriet I2014/00618

Otryckta källor

Dalarnas museum:

Bildarkivet

Klipparkivet

Uppsala landsarkiv (ULA): Sundborns kyrkoarkiv: OIb, handlingar angående kyrkogården.

Sundborns församling: vård- och underhållsplan, 2016

Tryckta källor och litteratur

Andréasson, Anna, *Gravvårdar i sten: ett mångskiftande kulturarv*, Movium, Alnarp, 2012

Bäckman, Anders, 'Vedkompaniet: en studie i tidig modern handel och organisation', ., 2013

Hallerdt, Björn (red.), *Kulturhistoriska sevärdheter i Dalarna*, Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund, Falun, 1966

Hedström, Fredrik, *Mitt barndomshem (på Korsån)*

Industriminnesmärken och industrimiljöer inom Stora Kopparberg., [Stora Kopparberg], [Falun], 1975

Korså bruk i ord och bild: minnesbok, Föreningen Korsåvännerna, Falun, 1977

Nordin, Stigmar, *Edvard Södersten och kyrkogården i Korsån*, minnesanteckningar, Karlsbyheden, 2015-04-12

Olsson, Daniels Sven (red.), *Falun: stad i trä : en bok om trästaden Falun, svenskt pilotprojekt under europeiska byggnadsvårdsåret 1975*, Kommittén för byggnadsvårdsåret, Falun, 1975

Rydberg, Sven & Gullers, Peter, *1000 år vid Stora Kopparberget*, Gullers international, Stockholm, 1979

Sellfors, Adolf: *Korså bruk ur Min hembygd Sundborn*, Sundborn, 1956

Zachrisson, Torun & Kempff Östlind, Margareta (red.) (2007). *Ceremoniella rum*. Uppsala: Bebyggelsehistorisk tidskrift

Westling, J. B., *Korsån*, 1931

Tidningar och periodika

Finklädde Korså-smeder röstade i Sundborns-byn; Falukuriren; 1968-04-01

